

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

ОПОРНІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ СЕРЕДНЬОГО ТА ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ
НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНО-ПОДІЛЛЯ:
АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ГЕОХРОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ¹ , Андрій БОГУЦЬКИЙ² ,
Олена ТОМЕНЮК^{1,2} , Олександр СИТНИК¹

¹ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: ruskor@ukr.net

² Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, 79007, м. Львів, Україна,
e-mail: andriy.bogucki@lnu.edu.ua, olena.tomeniuk@lnu.edu.ua

На сьогодні найдавніші етапи заселення території України давніми людьми залишаються недостатньо вивченими. Поряд із всесвітньо відомою пам'яткою Королево у Закарпатті, де виявлені артефакти, що датуються близько 1,4 млн років тому, існує велика прогалина у відомостях щодо подальших міграцій давнього населення на території України. Важливими у заповненні цієї лакуни є результати комплексних досліджень опорних археологічних пам'яток території Волино-Поділля доби середнього і верхнього палеоліту. У статті наведено їхню детальну характеристику, включно з даними щодо історії їхнього відкриття і дослідження.

На основі багаторічного вивчення опорних пам'яток археології доби середнього і верхнього палеоліту на території Волино-Поділля виділено і схарактеризовано низку етапів заселення цього регіону давніми людьми. Для середнього палеоліту виокремлено три поселенських етапи, для доби переходу від середнього до верхнього палеоліту – один етап, для верхнього палеоліту – два етапи. Кожен з виділених етапів заселення регіону схарактеризовано у хронологічному порядку, зокрема наведено результати досліджень відповідних культурних шарів на опорних археологічних пам'ятках. При характеристиці кожного культурного горизонту в межах етапів заселення всебічно проаналізовано комплекс археологічних та остеологічних матеріалів археологічних пам'яток, наведено стратиграфічну позицію, літологічні характеристики та дані абсолютних датувань відкладів, які вміщують культурні шари. Для кожного культурного горизонту показано найближчі відомі аналогії.

Ключові слова: середній і верхній палеоліт, опорна археологічна пам'ятка, стратиграфія, палеогеографія, абсолютний вік, Волино-Поділля.

Проблема узагальнення, упорядкування та каталогізації інформації щодо археологічних пам'яток будь-яких хронологічних періодів завжди була одною з найактуальніших для археологічної науки. Культурно-історичні студії, які мають на меті проведення реконструкцій матеріальної та духовної культури давнього населення, ґрунтуються на таких узагальненнях масиву даних, зібраних у процесі вивчення окремих пам'яток. Дослідження палеолітичних стоянок на території Волині та Поділля триває вже понад століття. За цей час виявлено десятки пам'яток давньої кам'яної доби. Значна їхня частина досліджена стаціонарними розкопками, а результати археологічних студій доповнені даними, здобутими методами природничих наук. Для багатьох стоянок отримано абсолютні датування за радіовуглецевим, калій-аргоновим, люмінесцентними та іншими методами. Натомість у більшості таких ґрунтовних розробок

увага дослідників зосереджується на окремих стоянках або невеликих територіальних осередках, археологічних культурах, локальних індустріях. В інших випадках узагальнювальні праці концентруються на окремих аспектах матеріальної або духовної культури первісного населення: технології виготовлення знарядь праці, житлобудівництві, первісному мистецтві, релігії тощо.

Перші синтетичні роботи по палеоліту Волині та Поділля з'явилися у 1920–1930-х рр., майже одночасно з початком фахових досліджень кам'яної доби у регіоні. Однією з них була монографія Ю. Полянського «Подільські етюди», в якій учений зробив першу спробу комплексного вивчення палеолітичних пам'яток в контексті природного середовища проживання давньої людини [Полянський, 1929]. Враховуючи політичну ситуацію цього періоду, часто палеолітичні пам'ятки з території України розглядалися у контексті палеоліту Польщі, зокрема у роботі С. Круковського «Paleolit» [Krukowski, 1938–1948].

Починаючи з другої половини 1940-х рр., з накопиченням джерельної бази, відкриттям нових стоянок, продовженням досліджень вже відомих, кількість нових пунктів на археологічній карті регіону стрімко зростає. Серед важливих праць цього періоду, у яких узагальнено та каталогізовано здобуті дані, варто згадати роботу О. Черниша «Карта палеоліту УРСР» [Черниш, 1954]. В узагальнювальних працях, присвячених палеоліту СРСР, також представлено стоянки з території Волині та Поділля. До останніх належить, наприклад, колективна монографія «Палеоліт СРСР» (1984). Важливою віхою для підсумування результатів вивчення давнього кам'яного віку досліджуваного регіону стала публікація першого тому тритомного збірника «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку» (1981) [Археологічні пам'ятки..., 1981], який продовжує залишатися найповнішим каталогом археологічних пам'яток кам'яної доби для теренів Волині та Поділля до наших днів, хоча частина представленої у ньому інформації станом на сьогодні потребує актуалізації та доповнення.

Також потрібно згадати праці, у яких узагальнено інформацію по окремих областях та хронологічних періодах первісної доби. Вони характеризуються комплексністю представлених досліджень, поєднанням даних археології та природничих наук. Серед цих праць варто згадати монографії О. Цинкаловського «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» (1961), В. Савича «Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині» (1975), К. Пясецького «Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся» (2009). Важливе місце займали пам'ятки палеоліту досліджуваного регіону в сучасних узагальнювальних роботах, присвячених давній кам'яній добі України, серед яких, зокрема, монографії О. Ситника «Середній палеоліт Поділля» (2000), В. Степанчука «Нижний и средний палеолит Украины» (2006), Д. Нужного «Верхній палеоліт західної і північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)» (2015). В останні роки як результат міжнародного дослідницького проекту опублікована колективна монографія «Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej» (2015), у якій палеолітичні пам'ятки з території Волині та Поділля розглянуто у комплексі разом з палеолітичними пам'ятками Південно-Східної Польщі на тлі змін природного середовища у плейстоцені.

У нашій праці увагу зосереджено на опорних стоянках доби середнього та верхнього палеоліту з регіонів Волині та Поділля (рис. 1). Такими ми вважаємо пам'ятки, на яких проводились комплексні стаціонарні археологічні дослідження, завдяки чому порівняно добре вивчено стратиграфічні та планіграфічні умови залягання культурних шарів, а зібраний археологічний матеріал дає змогу дослідникам визначити приналежність отриманих збірок артефактів до конкретних хронологічних періодів. Додамо, що на більшості представлених нижче пам'яток проводились ґрунтовні природничі дослідження, що включали відбір зразків для отримання абсолютних дат. Комплексно дослідженою пам'яткою Поділля також є Меджибіж на Хмельниччині. Однак вона не стала предметом розгляду цієї статті, оскільки відноситься до нижнього палеоліту.

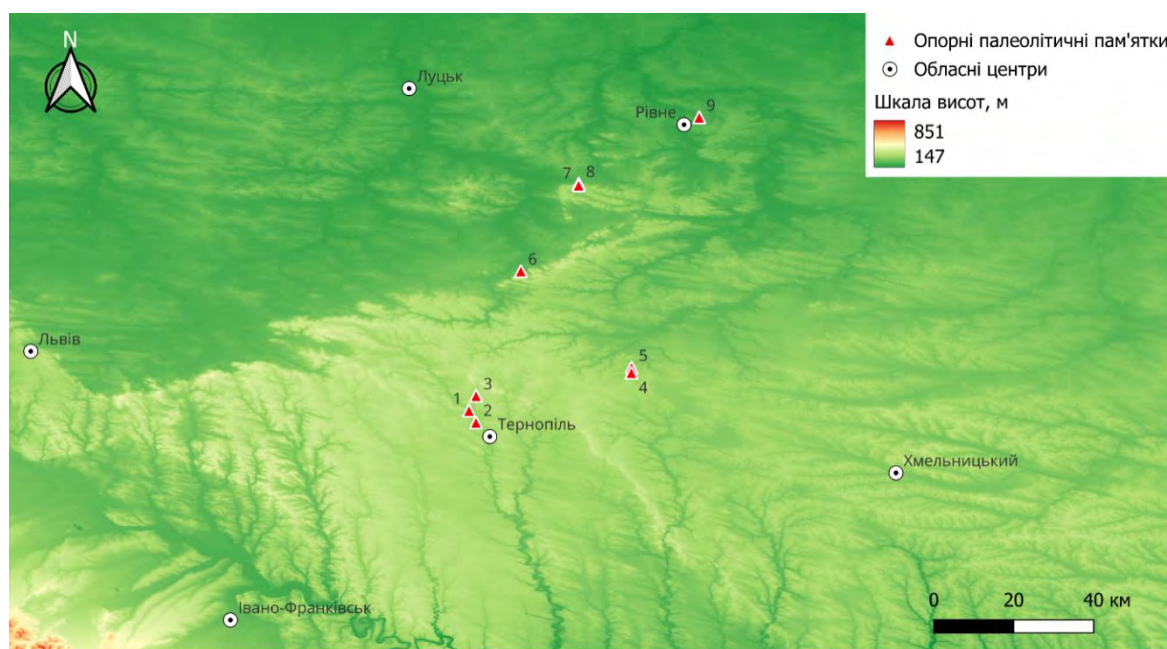

Рис. 1. Розташування опорних палеолітичних пам'яток Волино-Поділля: 1 – Великий Глибочок I, 2 – Пронятин I, 3 – Ігровиця I, 4 – Буглів V, 5 – Ванжулів I, 6 – Куличівка, 7 – Липа I, 8 – Липа VI, 9 – Бармаки

Fig. 1. Location of key Palaeolithic sites of Volhynia and Podillia region: 1 – Velykyi Hlybochok I, 2 – Proniatyn I, 3 – Ihrovytsia I, 4 – Buhliv V, 5 – Vanzhuliv I, 6 – Kulychivka, 7 – Lypa I, 8 – Lypa VI, 9 – Barmaky

Наявні дані про пам'ятки укладено в хронологічній послідовності, починаючи з найдавніших (рис. 2). За основу для систематизації взято схему, розроблену О. Ситником, який виокремлює вісім головних етапів найдавнішого заселення Поділля і Прикарпаття в добу середнього та верхнього палеоліту. У неї внесено зміни у територіально-хронологічному аспекті, відповідно до предмета нашого дослідження. Зазначимо, сам вчений наголошує, що визначені ним фази відображають насамперед стан джерельної бази, накопиченої на сучасному етапі вивчення пам'яток доби палеоліту в регіоні, й з часом, за умови проведення нових польових досліджень та теоретичних розробок, кількість визначених етапів фаз може зменшитись чи збільшитись; деякі з них можна буде об'єднати [Ситник, 2012, с. 41–43; Sytnyk, 2015, s. 723–797].

Отже, для Волино-Поділля виокремлено шість етапів заселення території: три – у середньому палеоліті, один – у добі переходу від середнього до верхнього палеоліту, два – у верхньому палеоліті.

Доба середнього палеоліту включає три хронологічних етапи:

- I етап – MIS 7¹, понад 200 тис. р. тому – включає пам'ятки Великий Глибочок I (культурний шар III); Буглів V (культурні шари I та II). У геологічному аспекті вони пов'язані з відкладами коршівського (кайдацького, люблінського, шенінгенського) горизонту².

- II етап – MIS 6, 190–130 тис. р. тому – до цього етапу належить лише одне поселення – Великий Глибочок I (культурний шар III-Б). Стратиграфічно, це тернопільський підгоризонт (порівняно тепліший період) у межах верхнього горизонту середньоплейстоценових лесів (між коршівським і горохівським викопними ґрунтовими комплексами).

¹ MIS (marine isotope stage) – морська ізотопна стадія.

² Тут і далі стратиграфічні горизонти і підгоризонти згідно зі стратиграфічною схемою [Богуцький, Волошин, Томенюк, 2021].

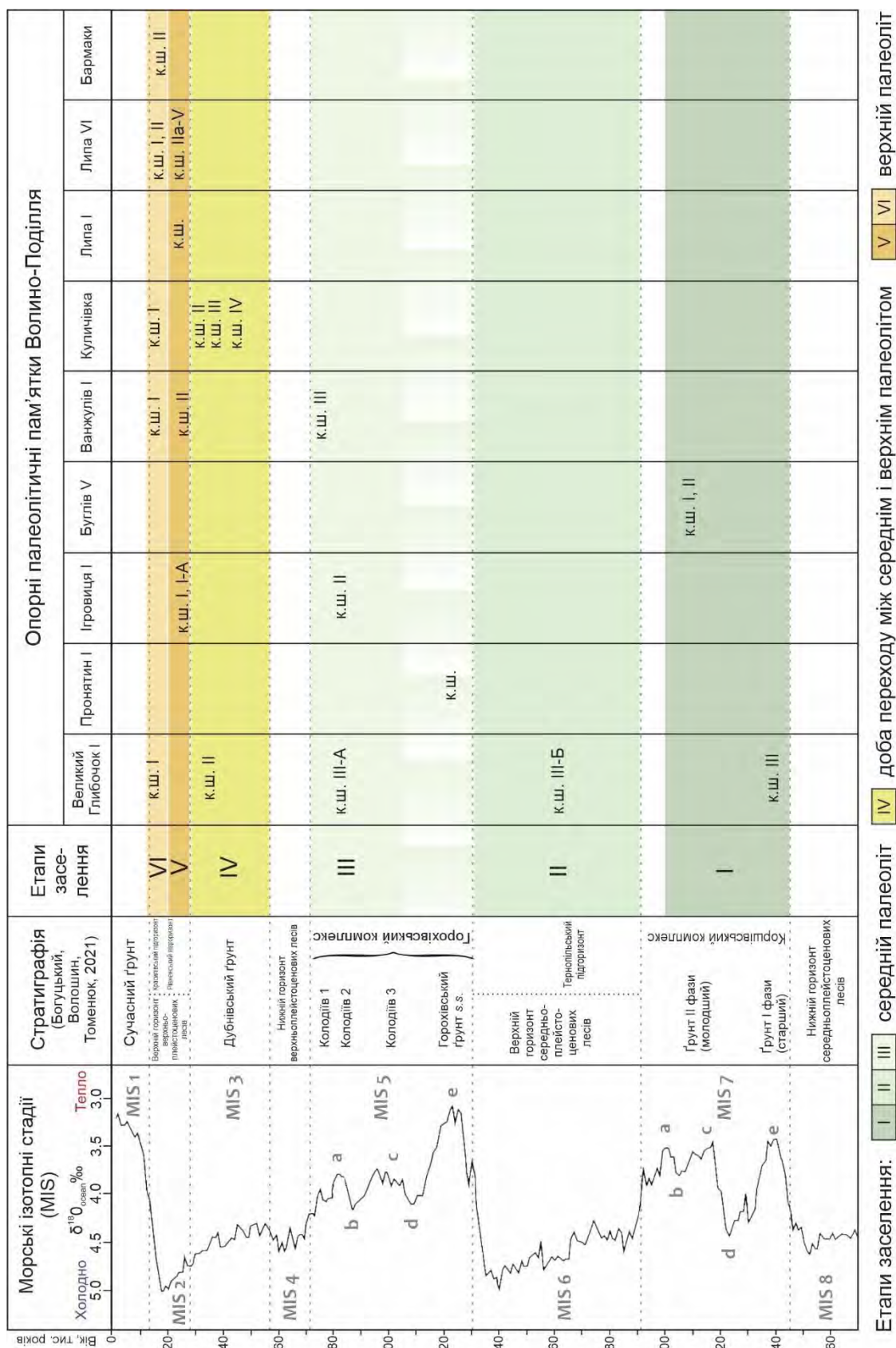

Рис. 2. Опорні пам'ятки доби середнього та верхнього палеоліту та етапи заселення території Волино-Поділля
 Fig. 2. Key Middle and Upper Palaeolithic sites and stages of settlement of the Volhynia and Podillia territory

- III етап³ – MIS 5с-а, 100–70 тис. р. тому – матеріали пам'яток цього етапу фіксуються у соліфлюкційній пачці, яка знаходиться між горохівським (прилуцьким, еемським) виковним ґрунтом s.s. та нижнім горизонтом верхньоплейстоценових лесів, що стратиграфічно відповідає колодіївським ґрунтам. З цим етапом пов'язані такі стоянки, як Пронятин I, Ігровиця I (культурний шар II), Ванжулів I (культурний шар III), Великий Глибочок I (культурний шар III-А).

До доби переходу між середнім та верхнім палеолітом віднесено один етап:

- IV етап – MIS 3, 57–30 тис. р. тому – ця фаза включає нижні культурні шари (III та IV) стоянки Куличівка в Кременці (а також, ймовірно, перевідкладені матеріали з культурного шару II цієї стоянки) та культурний шар II Великого Глибочка I. Стратиграфічно це дубнівський (витачівський) виковний ґрунт, часто дуже порушений делювіально-соліфлюкційними процесами.

З періодом верхнього палеоліту пов'язано два етапи:

- V етап – MIS 2, 30–20 тис. р. тому – до стоянок цього етапу належать Ванжулів I (культурний шар II), Липа I, Липа VI (культурні шари V–IIa) та Ігровиця I (культурні шари I та I-А). У геологічному аспекті ця фаза асоціюється з відкладами, що залягають між дубнівським та рівненським виковними ґрунтами.

- VI етап – MIS 2, 20–12 тис. р. тому – пов'язаний із завершальним періодом останнього зледеніння. До цього етапу належать стоянки Великий Глибочок I (культурний шар I), Ванжулів I (культурний шар I), Бармаки (культурний шар II), Липа VI (культурні шари I та II), Куличівка (культурний шар I).

Загальна характеристика палеолітичних пам'яток доби середнього та верхнього палеоліту Волино-Поділля

Окремі опорні пам'ятки доби середнього та верхнього палеоліту, розміщені на території *Волині*, відомі ще з 30-х років ХХ ст., зокрема завдяки дослідженням О. Цинкаловського, М. Рудинського [Сункаловський, 1961; Рудинський, 1952] та ін. (див. рис. 1). Масштабні стаціонарні дослідження у цьому регіоні розпочалися у кінці 1960–1980-х років та пов'язані з науковою діяльністю археологів В. Савича, В. Пясецького, Д. Нужного та В. Чабая.

В околицях с. Липа Дубенського р-ну Рівненської обл. відомо десять пунктів доби середнього та верхнього палеоліту. Шість з них (Липа VI–IX та ін.) були відкриті М. Островським у 1935–1937 рр. У 1948 р. на пам'ятках Липа VI та VIII провів невеликі розвідувальні розкопки М. Рудинський, а в 1960 р. розпочала польові дослідження Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом В. Савича. Впродовж 1960–1967 рр. учений обстежив вже відомі на той час пункти та відкрив чотири нових [Археологічні пам'ятки..., 1981, с. 103–112]. Дослідження більшості пам'яток обмежувались поверхневими зборами та зачистками стінок ярів та кар'єрів, а на двох стоянках (Липа I та VI) проведено стаціонарні розкопки.

Пам'ятка *Липа I* розташована на північному схилі Мізоцького плато, в ур. Мокренщина, на відстані 1 км на південний схід від с. Липа. Стоянка досліджувалась у 1963 та 1967 рр. [Савич, 1968, с. 203]. Упродовж першого польового сезону В. Савич провів розвідувальне шурфування пам'ятки, а згодом почав стаціонарні дослідження стоянки. Єдиний

---

³ Під час археологічних досліджень палеолітичних пам'яток на Поділлі найчастіше артефакти, пов'язані з горохівським виковним ґрунтовим комплексом (MIS 5), були виявлені у порушеній соліфлюкційними процесами пачці відкладів. Тому ці культурні горизонти часто розглядали у прив'язці до MIS 5с-а, що стратиграфічно відповідає інтерстадіальним колодіївським ґрунтам. Новітніми дослідженнями встановлено, що певні культурні горизонти, наприклад, як на пам'ятці Пронятин I [Богуцький та ін., 2020], пов'язані з ранішою підстадією MIS 5, а саме MIS 5e, яка була найтеплішим періодом останнього міжльодовик'я. Тому, ймовірно, що в майбутньому буде виявлено більше даних і цей етап заселення буде деталізовано. Не виключено, що він буде охоплювати усю MIS 5, тобто часовий інтервал орієнтовно в межах 130–70 тис. р. тому.

верхньопалеолітичний шар зафіксовано на глибині 1,40–1,95 м від нульової позначки [Савич, 1975, с. 37]. Остеологічні матеріали представлені переважно зубами тварин, що може свідчити про погані умови збереження кісткових решток.

Стоянка *Липа VI* знаходиться на півовальному мисі у західній частині с. Липа, у межах двох урочищ – Глинище та Загорода. Тривалий час у науковій літературі вона трактувалась як два окремих місцезнаходження – Липа II та Липа III. І лише в результаті стаціонарних досліджень, проведених В. Савичем, встановлено, що вони відносяться до однієї пам'ятки [Савич, 1975, с. 51]. Розкопки стоянки вели впродовж чотирьох польових сезонів (1960–1963 рр.). Всього на пам'ятці виокремлено шість культурних шарів. У 1967 та 1972 рр. стоянку оглянули геологи І. Іванова та А. Богуцький [Савич, 1975, с. 51].

Сировиною для виготовлення артефактів служив місцевий (волинський) кремій з туронського ярусу верхньої крейди. Колір кременю чорний, чорно-сірий, смугастий, трапляються поодинокі конкреції коричневого та жовтого забарвлень. Більшість крем'яних артефактів з верхньопалеолітичних шарів Липи VI непатиновані або вкриті спорадичною переважно однобічною легкою блакитною патиною. Хоча зустрічаються й сильнопатиновані (густа «молочна» патина вкриває від 75 до 100 % поверхні) предмети, їхня кількість порівняно невелика (не більше 1/7 від загальної чисельності збірки).

Остеологічні рештки та знаряддя праці, виготовлені з кістки, нечисленні. Більшість з них виявлені у культурних шарах III та IIa та належать мамонту й північному оленю. У колекції кістяних та рогових артефактів трапляються молотоподібні знаряддя, рукоятки та прикраси (намистини) [Савич, 1975, с. 81–92].

Стоянка *Бармаки* знаходиться на околицях обласного центру м. Рівне, біля с. Бармаки, на правому березі безіменного струмка – притоки р. Устя (басейн р. Горинь). Виявлена В. Пясецьким під час розвідкових обстежень у 1981 р. У 1982 р. ним же започатковано стаціонарні дослідження пам'ятки, які тривали з перервами у 1990-х та 2000-х роках. У 2002–2004 рр. розкопки на стоянці проводив київський археолог Д. Нужний. У 2018–2022 рр. у рамках міжнародного археологічного проекту «Між сходом та заходом. Соціальні зв'язки та природні умови перед, протягом та після максимуму льодовиків на Волині (Західна Україна)» дослідження Бармаків вела Волинська палеолітична експедиція, очолювана В. Чабаєм [Чабай та ін., 2020a, с. 179–182; 2020b, с. 252–255; 2022, с. 273–278]. На стоянці зафіксовано один основний культурний шар доби фінального палеоліту, ще один горизонт залягання артефактів простежується слабо.

Крем'яна сировина чорного або сірого кольору має місцеве походження, з туронських відкладів верхньої крейди. Найближчі виходи її знаходяться на відстані близько 0,5 км від стоянки. Артефакти переважно не патиновані, хоча на окремих ділянках розкопаної площі стоянки зустрічаються вироби вкриті легкою блакитною патиною [Нужний, Пясецький, 2003, с. 62]. Остеологічні рештки представлені насамперед кістками мамонта, північного оленя і бізона, знаряддями праці, виготовленими з них, та невеликою кількістю прикрас [Чабай та ін., 2020c, с. 111–122].

Стоянки, розташовані на території *Поділля*, які стали об'єктом дослідження у нашій роботі, належать до трьох палеолітичних осередків, виділених О. Ситником: Кременецького, Буглівського та Тернопільського [Ситник, 2015]. До Кременецького осередку віднесено палеолітичну пам'ятку Куличівка, до Буглівського – пам'ятки Буглів V та Ванжулів I, до Тернопільського – Великий Глибочок I, Ігровиця I, Пронятин I та ін. (див. рис. 1).

Археологічні пам'ятки Буглівського та Тернопільського палеолітичних осередків переважно відкриті та розкопані палеолітознавцем О. Ситником, який, починаючи з кінця 1970-х років, проводить масштабні та планомірні дослідження цього регіону. Ще одним дослідником, який зробив суттєвий внесок у вивчення пам'яток доби палеоліту Поділля був М. Левчук. Проблематику стратиграфії та абсолютної геохронології цих стоянок, так само як і

більшості згаданих нами вище пам'яток з території Волині вивчав геолог-четвертинник А. Богуцький разом з командою його колег – львівських і польських учених-природників.

Стоянка *Куличівка* (Кременець I) розташована на горі Куличівка у межах м. Кременця – районного центру Тернопільської обл. Стоянка відкрита О. Цинкаловським у 1937 р. У 1968–1989-х рр. пам'ятку ґрунтовно досліджено роботами археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Савича [Савич, 1975, с. 15–36; 1995, с. 22–31]. На пам'ятці розкопано майже 3 000 м² площі. Спочатку зафіксовано два культурних шари пізнього палеоліту та два шари поселень бронзового і ранньозалізного віку. Пізніше, у 1979 р. виділений третій (III) культурний шар, що був локалізований лише у східній частині пам'ятки; у 1984 р. В. Савич виділив IV, найглибший, культурний шар на тому ж місці, що й третій, але з ще меншою площею поширення [Коропецький, 2005]. У кінці 1990-х дослідження пам'ятки відновлено Палеолітичною експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом О. Ситника [Ситник, 1999; 2005]. У 1998, 2004, 2007, 2010 та 2015 роках проведено додаткові зачищення та шурфування пам'ятки, відібрано зразки для отримання абсолютних дат відкладів [Koropetskyi et al., 2021].

Сировиною для виготовлення знарядь слугував винятково якісний волинський кремій (верхня крейда, туронський ярус) місцевого походження. Він має загалом брунатно-жовтувато-сірий відтінок, іноді – медовий, шоколадний тощо. Добре розколюється, має доволі гострі краї та ребра. Він виходить на поверхню практично у кожній стінці відслонень Кременецьких гір (від слова «кремій» походить багато топонімів, у тому числі й назва міста Кременець). Поверхня артефактів з нижніх культурних шарів майже непатинована, натомість матеріали з культурного шару I часто мають інтенсивну білу патину.

Остеологічних решток на пам'ятці порівняно мало, стан їхнього збереження поганий [Савич, 1975, с. 26]. Панівні види викопних тварин (відповідно до кількості виявлених кісток): мамонт, північний олень, кінь [Савич, 1975, с. 28; 1995, с. 30].

Середньопалеолітична стоянка *Буглів V* розташована в ур. Кам'яна Гора на північно-східній околиці с. Буглів Кременецького р-ну Тернопільської обл. у верхів'ях р. Буглівка. Пам'ятка виявлена О. Ситником та М. Левчуком під час розвідкових досліджень у 1989 р. Археологічні матеріали зафіксовано у стінці піщано-вапнякового кар'єру. Цього ж року на місці знахідки закладено невеликий розкоп. У 1990, 1992–1995 рр. стаціонарні дослідження продовжено [Ситник, 1995, с. 5–27; 1996, с. 5–27]. Щосезону на стоянці працювали вчені-природники А. Богуцький, П. Волошин та їхні колеги з різних українських і польських установ. У 2006–2008 та 2010–2014 роках проводили додаткові обстеження пам'ятки, в тому числі з метою відбору зразків для проведення датування за люмінесцентними методами [Богуцький та ін., 2014, с. 87; Sytnyk, 2015, s. 704]. На стоянці зафіксовано два культурних шари доби раннього та пізнього етапів середнього палеоліту.

Як сировина використовувався місцевий високоякісний туронський кремій з верхньокрейдових відкладів. Найближчі його виходи зафіксовано на відстані близько 0,5 км від пам'ятки. Колір сировини – чорний або сірий, дуже зрідка – жовтувато-медового відтінку. Випадки використання іншої сировини (наприклад, кварциту, сеноманського кременю) поодинокі. Стан збереження крем'яних виробів з культурних шарів I та II помітно відрізняється. Матеріали верхнього шару виглядають суттєво пошкодженими – їхня поверхня звітріла, вкрита густою білою патиною, трапляються плями озалізнення та манганові вкраплення. Натомість поверхня переважної більшості артефактів з культурного шару II вкрита лише легкою патиною блакитного кольору й тільки в окремих випадках фіксується люстраж та сліди звітрювання [Ситник, 2000, с. 202–211]. Остеологічних матеріалів на більшості дослідженої площі пам'ятки не виявлено. Один дрібний фрагмент трубчастої кістки знайдено на рівні першого культурного шару на ділянці розкопу III. Така ситуація може пояснюватися кислотністю відкладів горизонту, у якому були виявлені культурні шари, що спричинило руйнування органічних матеріалів [Ситник, 2000, с. 209, 219].

Багатошарова стоянка **Ванжулів I** (ур. Замчисько) розташована на південно-східній околиці с. Ванжулів Кременецького р-ну Тернопільської обл., на високому плато правого берега р. Буглівка. Пам'ятка відкрита у 1986 р. М. Левчуком [Левчук, 1990, с. 20–23]. Дослідник проводив розкопки пам'ятки у 1987–1990 та 1995–1996 рр. У 2009 та 2013 роках стаціонарні дослідження стоянки проводила експедиція під керівництвом О. Ситника. Зафіксовано три культурних шари, які датують періодом від середнього до фінального палеоліту [Ситник та ін., 2014, с. 173–174].

Сировиною для виготовлення знарядь служив жовтовий кремій сірого або чорного кольору з туронського ярусу верхньої крейди. Поверхня артефактів вкрита інтенсивною білою патиною зі слідами звітрування та озалізнення, значна кількість виробів розламані або розшаровані під впливом природних чинників [Ситник, 2000, с. 240–241]. Відзначимо, що колекція матеріалів з культурного шару II, зібрана у процесі досліджень 2013 р., демонструє значно кращий стан збереження – патина на їхній поверхні майже відсутня, так само як й інші сліди пошкоджень. Osteологічні рештки поодинокі [Ситник та ін., 2014, с. 187–198; Ситник, 2014; Sytnyk, 2015, s. 781].

Пам'ятка **Великий Глибочок I** розташована на високому правому березі р. Серет, за 800 м на північ від с. Великий Глибочок Тернопільського р-ну Тернопільської обл., у борті кар'єру, де раніше видобували товтрові вапняки. Стоянку відкрито у 1979 р. розвідками О. Ситника [Ситник, 1980, с. 343]. Стаціонарні дослідження розпочали під керівництвом цього ж дослідника у 1981 р., які з перервами тривали до середини 2010-х рр. [Ситник, 1984, с. 332; 1985, с. 359–360; Ситник, 1998b, с. 3–32; Boguckij et al., 2009; Sytnyk et al., 2010; Łanczont et al., 2014a]. На пам'ятці зафіксовано три шари доби середнього палеоліту, один шар верхнього та один фінального палеоліту.

У якості сировини для виготовлення знарядь використовувався високоякісний туронський конкреційний кремій місцевого походження, що мав чорний або темно-сірий колір. Найближчі виходи такої сировини зафіксовані на відстані 1–3 км від місцезнаходження стоянки. Стан збереження крем'яних артефактів верхньопалеолітичного культурного шару II порівняно добрий, тоді як артефакти з середньопалеолітичних шарів (III, III-A та III-B) переважно мають вкриту білою або блакитною патиною поверхню, часто зі слідами звітрування та пошкоджень під впливом природних чинників (особливо це стосується матеріалів культурних шарів III та III-A) [Ситник, Богуцький, 1998, с. 17–57]. Комплекс osteологічних знахідок з пам'ятки включає численні фрагменти кісток та зубів тварин (мамонта, оленя, бізона, первісного коня, печерного ведмеда), які переважно пов'язані з культурними шарами доби середнього палеоліту [Ситник, Богуцький, 1998, с. 50].

Багатошарова стоянка **Ігровиця I** розміщена на лівому березі р. Ігри – лівої притоки р. Серет, на південній околиці с. Ігровиця Тернопільського р-ну Тернопільської обл., приблизно на відстані 20 км від м. Тернопіль. Пам'ятка відкрита О. Ситником у 1981 р. У 1988 р. та у 2011 р. пам'ятку досліджено стаціонарними розкопками [Ситник та ін., 2013, с. 23; Łanczont et al., 2014b]. На стоянці виявлено два культурних шари: верхній (I) – пізньопалеолітичного часу та нижній (II) – середньопалеолітичний. За результатами досліджень 2011 р. шар I розділений на два самостійні підгоризонти, які відрізняються між собою умовами збереження та рівнем культурної гомогенності [Ситник та ін., 2013, с. 23–24].

Крем'яні артефакти стоянки виготовлено з високоякісного туронського кременю місцевого походження чорного або сірого кольору. Вироби вкріті патиною, головно білою, зрідка сірою чи блакитною, помітно зруйновані морозобійними процесами. Матеріали з середньопалеолітичного культурного шару також мають сліди звітрування та легкий люстраж [Ситник та ін., 2013, с. 25]. На рівні шару II зібрано колекцію з понад 150 кісток великих (мамонт, волохатий носоріг, північний і благородний олені) та дрібних (песець, лисиця, ховрах) тварин [Ситник, 2000, с. 144; Krajcarz et al., 2011].

Стоянка *Пронятин I* розташована на правому березі р. Серет, на відстані 800 м на північний схід від с. Пронятин Тернопільського р-ну Тернопільської обл., в урочищі Гора Круча. Пам'ятка відкрита у 1977 р. розвідками О. Ситника [Ситник, 1978, с. 389]. Дослідник продовжив вивчення стоянки стаціонарними розкопками у кінці 1970–середині 2010-х років. На пам'ятці виявлено єдиний культурний шар доби середнього палеоліту [Ситник, 1978, с. 389; 1979, с. 409–410; 1980, с. 343; 1981, с. 313–314; 1983, с. 324–325; 1987, с. 419; Ситник та ін., 2011; Łanczont et al., 2015b; Богуцький та ін., 2020].

Як сировину для виготовлення знарядь праці використовували високоякісний кремій з місцевих туронських відкладів. Колір на зламі – чорний, темно-сірий або світло-сірий, дуже зрідка трапляються вироби з жовто-коричневого кременю. Стан збереження артефактів порівняно добрий, сліди механічних пошкоджень поодинокі, поверхня більшості виробів вкрита легкою синьо-блакитною патиною [Ситник, 2000, с. 34–36; Ситник та ін., 2011, с. 261–262]. На стоянці виявлено відносно небагато фауністичних решток, переважно кістки великих тварин (мамонта, північного оленя, волохатого носорога, зубра та первісного коня), які, очевидно, були об'єктами полювання для первісного населення. Стан збереження остеологічних матеріалів досить добрий. У цьому комплексі привертає увагу променева кістка зубра з нанесеним гравіюванням, що трактується як об'єкт первісного мистецтва [Ситник, 2000, с. 82–88; Ситник, Коропецький, Томенюк, 2020].

Етапи заселення території Волині та Поділля у період середнього та верхнього палеоліту представлені нижче на основі матеріалів з вивчення опорних стоянок цих регіонів у хронологічному порядку, починаючи з найдавнішого (див. рис. 2).

СЕРЕДНІЙ ПАЛЕОЛІТ

I етап (MIS 7, понад 200 тис. р. тому)

Великий Глибочок I. Культурний шар III. Матеріали цього шару у стратиграфічному аспекті у межах розкопу I пов'язані з гумусовим горизонтом одного з ґрунтів коршівського викопного ґрунтового комплексу та залягають на глибині 6–7 м від рівня денної поверхні (рис. 3). У нижній частині горизонту насиченість культурного шару зростає [Ситник, Богуцький, 1998, с. 8–10; Ситник, 2000, с. 114–115]. На дослідженій площі 67 м² (розкоп I) не фіксувалося жодних помітних скупчень артефактів, які можна було б інтерпретувати як місця обробки кременю. Загальна колекція крем'яних виробів налічує 369 предметів, включаючи такі категорії (рис. 4): нуклеуси та нуклеоподібні уламки (3%), вироби з вторинною обробкою або слідами використання (7,4%), пластини (7,8%), відщепи (48,8%), скалки, луски та уламки сировини (33%). У групі нуклеусів переважають нелевалуазькі радіальні (5 екз.) та безсистемні (3 екз.). У збірці знарядь представлено скребла (33%), ножеподібні (26%) та зубчасті (37%) форми, а також одне вістря. Ще 19 артефактів з цього культурного шару (переважно цілі відщепи та їхні фрагменти) виявлено у межах розкопу III, розташованому на відстані 50 м в напрямі на північний схід від розкопу I [Ситник, 2015, с. 723–725].

Новітніми дослідженнями стоянки в межах розкопу III встановлено, що артефакти культурного шару III тяжіють головню до гумусового та елювіального горизонтів нижнього (старшого) ґрунту коршівського викопного ґрунтового комплексу (див. рис. 2). Порооди гумусового горизонту коричневого кольору з червонуватим відтінком (7,5YR6/6), у нижній частині вони мають підзолисту присипку. Порооди шару з HCl не взаємодіють. Будова горизонту плямиста, повсюдно є плями жовтого кольору з лесовим наповнювачем. Їхній діаметр зрідка перебільшує 2 см. Можливо, це червоточини. В елювіальному горизонті колір порід світлішає, він стає червонувато-коричневим (7,5YR6/6). Порооди шару з HCl не взаємодіють. Горизонт супіщаний, макропористий, але щільний. Є велика кількість білястої присипки по текстурних дрібногрудкуватих окремоостях і у вигляді білястих плям до 2 см.

Важливо, що артефакти культурного шару III Великого Глибочка знайдені у розкопі III *in situ*. Це найдавніші середньопалеолітичні артефакти Поділля, виявлені у неперевідкладеному стані. На нашу думку, з цього горизонту варто починати середньопалеолітичний етап заселення цього регіону давньою людиною.

Рис. 3. Великий Глибочок I: культурний шар III – середній палеоліт, I етап заселення регіону, коршівський викопний ґрунтовий комплекс; культурний шар III-Б – середній палеоліт, II етап заселення регіону, тернопільський підгоризонт

Fig. 3. Velykyi Hlybochok I: cultural layer III – Middle Palaeolithic, I stage of settlement of the region, Korshiv palaeosol complex; cultural layer III-B – Middle Palaeolithic, II stage of settlement of the region, Ternopil subhorizon

Для відкладів, у яких виявлено матеріали культурного шару III, отримано низку абсолютних дат: у межах розкопу I для лесової пачки, яка залягає вище рівня виявлення артефактів, – 218,3–127,3 тис. р. тому (TL), для літологічного шару, що залягає нижче цього рівня, – 203,3 і 215,2 тис. р. тому (TL); а у межах розкопу III для відкладів культурного шару III – 210±20 та 235±22 тис. р. тому (IRSL), для відкладів, які перекривають культурний шар III, – дати в діапазоні від 208±12 до 159±11 тис. р. тому (IRSL) [Boguckyj et al., 2009; Sytnyk et al., 2010; Łanczont et al., 2014a].

Серед найближчих аналогій для цієї пам'ятки, на думку О. Ситника, є ашельські комплекси культурних шарів V та Va стоянки Королево у Закарпатті, підйомні матеріали Житомирської стоянки та колекція з печерного комплексу Біснік у Польщі [Ситник, Богущький, 1998, с. 29–31; Sytnyk, 2015, s. 727].

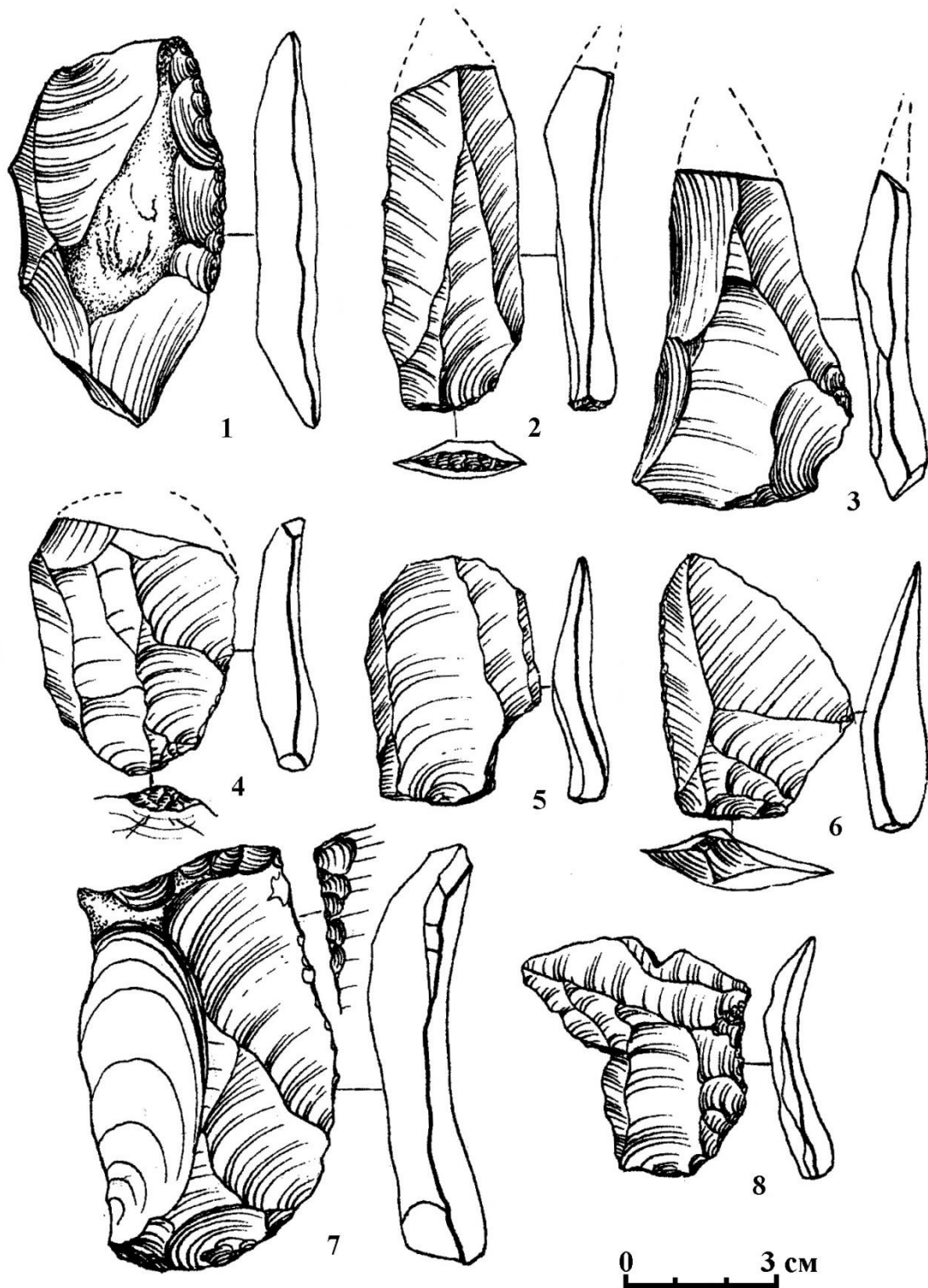

Рис. 4. Середній палеоліт. Великий Глибочок I. Культурний шар III. Крем'яні вироби
Fig. 4. Middle Paleolithic. Velykyi Hlybochok I. Layer III. Flint artifacts

Буглів В. Культурний шар I фіксується на глибині 2,3–1,1 м від рівня денної поверхні розкопу I. Він пов'язаний з прошарком делювіально-соліфлюкційних суглинків потужністю до 25 см, насичених домішками вапняків з буглівських верств неогену, які залягають нижче. Окремі артефакти трапляються у підстильному горизонті шаруватих неогенових пісків. Таке стратиграфічне положення цього культурного шару може свідчити про його залягання не *in situ* [Ситник, 2000, с. 197; Богуцький та ін., 2014, с. 87; Богуцький та ін., 2012]. Збірка археологічних матеріалів, знайдених у межах основного розкопу I, налічує 1 016 предметів. Ще двадцять артефактів виявлено у розкопі III, однак, судячи зі стану збереження цих знахідок, вони могли потрапити до культурного шару внаслідок дії схилових процесів [Ситник, 2000, с. 209], тому їх ми враховувати не будемо. Представлено такі категорії крем'яних виробів: нуклеуси та їхні фрагменти (8,9%), вироби з вторинною обробкою (7,8%), відщепи (73,8%), пластини (6,2%), скалки та природні уламки (3,3%). У групі цілих ядрищ домінують нелевалуазькі (43 екз.). Протолевалуазькі (11 екз.) та левалуазькі (7 екз.) ядрища представлені у значно меншій кількості. Переважна більшість нелевалуазьких ядрищ за системою огранення відносяться до радіальних однобічних (19 екз.) та паралельних (13 екз.). У збірці виробів з вторинною обробкою найбільше ножів (27,5%), скребел (23,7%) та скребків (12,5%). Також виокремлено сокироподібні знаряддя, скобелі, зубчасті форми, різакі, комбіновані знаряддя. Поодинокими знахідками представлено чопери та відбійники [Ситник, 2000, с. 202–215].

У 1994 р. з метою з'ясування стратиграфічної позиції культурного шару I Буглова V закладено окрему розчистку на вершині схилу, в якій зафіксовано чітку послідовність плейстоценових горизонтів лесів і викопних ґрунтів, починаючи від коршівського викопного ґрунтового комплексу (MIS 7), який залягав на корінних буглівських верствах неогену. Коршівський викопний ґрунтовий комплекс (див. рис. 2) тут представлений лише ґрунтом другої (молодшої) фази ґрунтоутворення з досить чітким генетичним профілем. Гумусовий горизонт розвинений слабо. Це однорідні світло-коричневі суглинки, у нижній частині яких інтенсивність коричневого кольору зростає. По всьому горизонті спостерігаються залізо-манганові конкреції, переважно чорні, до 3 мм у діаметрі. Горизонт В головно піщаний, оранжево-жовтого кольору, переповнений червоточинами діаметром до 2 см, здебільшого чорного кольору, що створює «леопардовість» шару. Тут є чимало залізо-манганових конкрецій. У нижній половині шару помітне інтенсивне оглеєння.

У верхній частині гумусового горизонту коршівського викопного ґрунтового комплексу виявлено два крем'яні артефакти, що технічно та типологічно ідентичні масовому археологічному матеріалу культурного шару I розкопу I цієї стоянки. Отже, це дозволило зробити висновок, що перевідкладений культурний горизонт I первісно знаходився на привершинній ділянці схилу і був залишений поселенцями у коршівський час. Пізніше він був зміщений делювіально-соліфлюкційними процесами вниз по схилу, що зафіксовано у розрізі наявністю надкоршівської соліфлюкційної пачки.

Для культурного шару I відома одна абсолютна дата, отримана TL-методом, – 240±31 тис. р. тому [Богуцький та ін., 2014]. Зразки для датування відібрано з розчистки 1994 р., розташованої на відстані 150–200 м від розкопу I [Sytnyk, 2015, s. 730].

Найближчою аналогією для цього комплексу вважається культурний шар III стоянки Великий Глибочок I. Однак ця подібність стосується лише хронологічного аспекту, тоді як техніко-типологічні та морфометричні особливості збірок крем'яних артефактів з цих стоянок суттєво відрізняються [Ситник, 2000, с. 215].

Буглів В. Культурний шар II знаходиться у нижній частині плейстоценових нашарувань на глибині 1,95–2,05 м від рівня денної поверхні. Цей горизонт залягання знахідок виявлений у межах розкопу III, закладеному південніше розкопу I, у якому зафіксовано лише перший культурний шар. Не виключено, що на цій ділянці досліджень, ймовірно, присутня зворотна стратиграфія – явище, при якому хронологічно пізніший культурний шар залягає стратиграфічно нижче [Ситник, 2000, с. 195], хоча це питання дискусійне. Археологічні

матеріали зосереджені у центральній частині розкопу навколо добре збереженого вогнища, від якого залишилась овальна лінза зольного заповнення розміром 2,0×0,3 м та потужністю до 12 см. Колекція крем'яних артефактів включає такі категорії інвентарю: нуклеуси та нуклеоподібні уламки (1,1%), вироби з вторинною обробкою (1,8%), відщепи (25,5%), пластини (13,7%), скалки, луски (46,2%), природні уламки (11,5%). Усі ядрища належать до типу паралельних пласких, мають дві або три ударних площадки, іноді радіальну підтеску. Збірка знарядь нечисленна, представлена переважно ножеподібними виробами (7 екз., або 44%). Інші типи знарядь – гостроконечники, скобелі, скребки, скребла, відбійники – репрезентовані поодинокими екземплярами. Цікавою знахідкою є велике нуклеоподібне рубило, яке нагадує зменшений у пропорціях гігантоліт [Ситник, 2000, с. 210–215].

Відповідно до стратиграфії розкопу III культурний шар II приурочений до гумусованих пилюватих пісків з окремими уламками вапняків розмірами до 15 см у поперечнику на поверхні буглівських верств неогену. Горизонт розбитий вертикальними тріщинами, заповненими вторинними карбонатами. Ймовірно, що цей культурний шар варто пов'язувати з перевідкладеними породами коршівського викопного ґрунтового комплексу (MIS 7). Стратиграфічна позиція культурного шару II не цілком певна [Богуцький та ін., 2012]. Вирішення цього питання потребує подальших досліджень. Це допоможе обґрунтувати доцільність виділення як самостійного культурного шару II, або навпаки, вкаже на необхідність об'єднання двох культурних шарів пам'ятки Буглів V у єдиний середньопалеолітичний горизонт.

При визначенні абсолютної хронології TL-методом у лабораторії Інституту геологічних наук НАН України (Київ) для лесової пачки, що залягає над рівнем культурного шару II у розкопі III, отримано дату 140 ± 12 тис. р. тому [Ситник, 2000, с. 218–219]. Вона, очевидно, є значно молодшою від віку культурного шару.

Пошук аналогій для матеріалів культурного шару II ускладнюється майже повною відсутністю виробів з вторинною обробкою та заготовок для знарядь. На думку О. Ситника, певну подібність до цієї збірки можна відшукати у ранньопалеолітичних індустріях, наприклад, у матеріалах стоянки Монте-Поджоло (Італія, Monte Poggiolo), яка має датування близько 1 млн р. тому, однак за техніко-типологічними характеристиками шар II стоянки Буглів V належить до пластинчастих індустрій левалуа доби середнього палеоліту [Ситник, 2000, с. 218–219; Sytnyk, 2015, s. 734–735].

II етап (MIS 6, 190–130 тис. р. тому)

Великий Глибочок I. Культурний шар III-Б зафіксовано на глибині 4,8–5,2 м від рівня нульової відмітки у розкопі I, у відкладах верхнього горизонту середньоплейстоценових лесів – надтернопільській соліфлюкційній пачці. Вертикальна «розтягнутість» горизонту залягання артефактів на понад 70 см разом з незадовільним тафономічним станом свідчать, що шар зберігся не *in situ* та може являти собою єдиний комплекс з матеріалами шару III-Б, переміщений та перевідкладений під впливом природних чинників [Ситник, Богуцький, 1998, с. 31–32; Богуцький та ін., 2012]. Колекція крем'яних виробів (рис. 5) порівняно невелика. На дослідженій площі 56 м² зібрано 104 артефакти, включаючи чотири нуклеуси, п'ять знарядь, 35 відщепів, дев'ять пластин, 40 лусок і скалок та п'ять природних уламків. Попри малу кількість збірка демонструє окремі яскраві риси у типології. Наприклад, серед нуклеусів представлені однібічні левалуазькі ядрища, а у наборі виробів з вторинною обробкою – «тейякське вістря» на відщепі левалуа, що дає змогу визначити цю індустрію як розвинуте левалуа з дископодібно-паралельною системою розщеплення сировини [Ситник, 2000, с. 119].

Стратиграфічно артефакти залягають у відкладах надтернопільської соліфлюкційної пачки (див. рис. 3), яка є складовою частиною верхнього горизонту середньоплейстоценових лесів (MIS 6) (див. рис. 2). Це оглеєні сизі суглинки, вологі, з великою кількістю карбонатних

дутиків, а також окремих уламків товтрових вапняків, деякі з них сягають понад 0,5 м у поперечнику. Вся товща плікативно деформована.

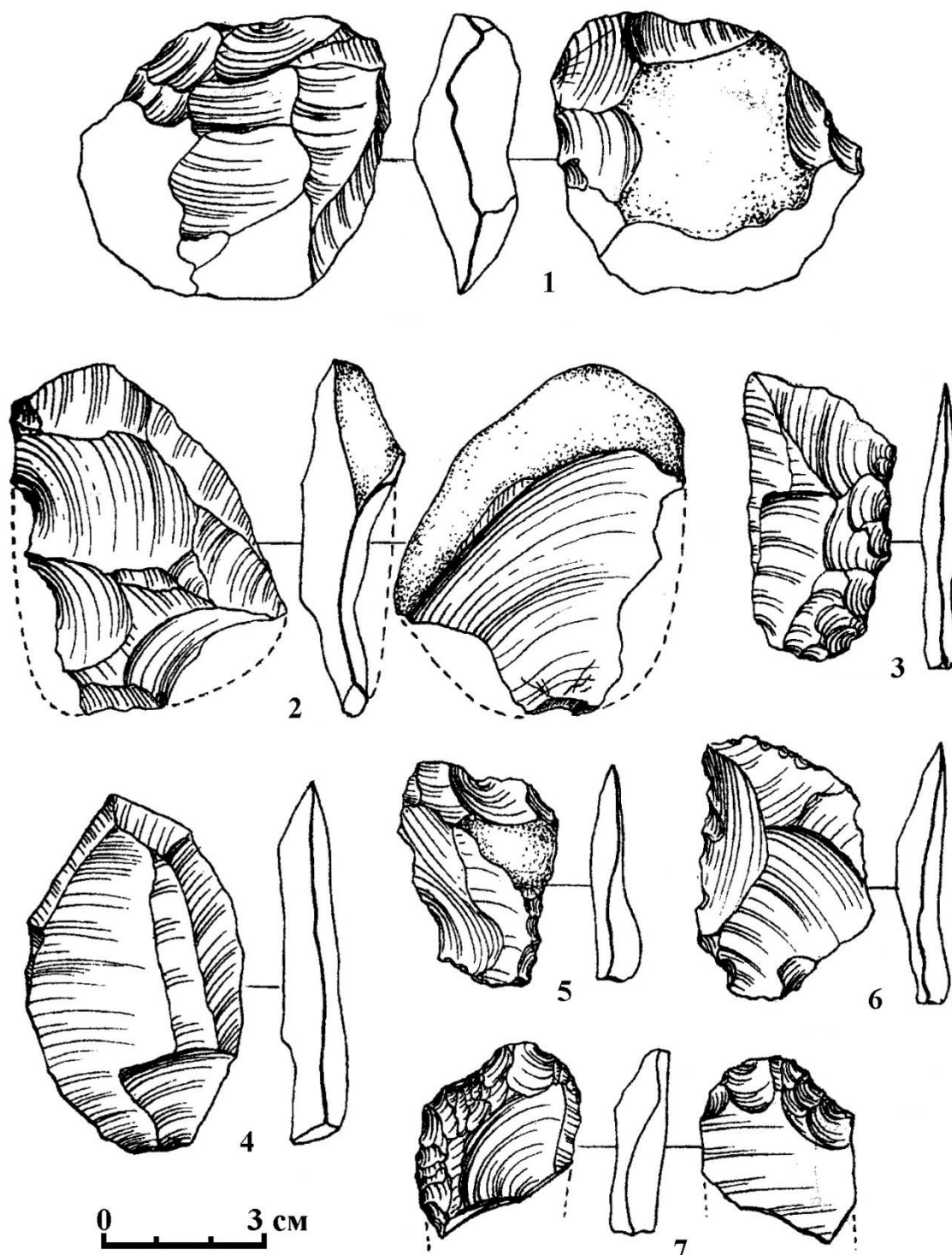

Рис. 5. Середній палеоліт. Великий Глибочок I. Культурний шар III-Б. Крем'яні вироби
Fig. 5. Middle Palaeolithic. Velykyi Hlybochok I. Layer III-B. Flint artifacts

Хронологія цього комплексу визначається абсолютним датуванням відкладів за IRSL-методом, у яких цей шар був виявлений, та становить 161 ± 12 , 159 ± 11 та 162 ± 15 тис. р. тому [Łanczont et al., 2014a].

Аналогії для цих матеріалів можна віднайти серед індустрій середньопалеолітичних стоянок межиріччя Дністра та Пруту. Це насамперед Старі Дуруїтори, Кишлянський Яр (південний комплекс), а серед територіально віддаленіших – Королево у Закарпатті (культурний шар V), печера Бісник (культурний шар 14-A), пам'ятки Дзержислав та Петрашин у Польщі тощо [Sytnyk, 2015, s. 737].

III етап (MIS 5c-a, 100–70 тис. р. тому)

Ванжулів I. Культурний шар III. Матеріали, приурочені до надгорохівської соліфлюкційної пачки та частково нижнього горизонту верхньоплейстоценових лесів (див. рис. 2), зафіксовано на глибині 2,35–2,60 м від рівня денної поверхні. У планіграфічному аспекті археологічні знахідки рівномірно розпорошені по усій розкопаній території стоянки та не утворюють помітних скупчень. Колекція крем'яних виробів налічує 191 предмет та включає такі категорії: нуклеуси та нуклеоподібні уламки (4,2 %), вироби з вторинною обробкою (6,8 %), пластини (4,7 %), відщепи (34 %), скалки та луски (12,5 %), природні уламки та невизначені сколи (37,8 %). Два порівняно добре збережених ядрища демонструють різні способи розколювання кременю – паралельний та радіальний. До збірки виробів з вторинною обробкою включено відбійники, відщепи з ретушшю, скребло, комбіноване скребло-скобель, скобель, різець-скребок, фрагмент гостроконечника, зубчасто-виїмчаста форма та різцевий скол. Нуклеуси та знаряддя праці переважно фрагментовані, розшаровані під впливом природних чинників, що ускладнює аналіз колекції. Однак навіть за такої ситуації у ній помітні риси левалуазької техніки обробки кременю, що репрезентована фрагментом вістря левалуа та двома левалуазькими відщепами зі слідами ретушування [Ситник та ін., 2014, с. 176–186].

Стратиграфічно культурний шар III Ванжулова I пов'язаний з педоседиментом горохівського викопного ґрунтового комплексу (MIS 5). Він представлений лінзами темно-коричневих (з червонуватим відтінком) суглинків – залишків гумусового горизонту з максимальною потужністю до 0,10 м. У шарі зустрічаються також малопотужні (кілька сантиметрів) лінзи червонувато-бурих суглинків ймовірного горизонту В горохівського комплексу. Весь шар соліфлюкційно деформований, лінзоподібно побудований, безкарбонатний (лише по тріщинах констатуються вторинні карбонати) [Богуцький та ін., 2012]. Загальна потужність соліфлюкційної пачки – 0,20 м.

Для відкладів, які містять культурні рештки цього шару, та підстильних порід отримано за допомогою термолюмінесцентного методу дві дати: 150 ± 30 тис. р. тому – для підстильних лесів, $60,2\pm 9$ тис. р. тому – для лесів, що залягають безпосередньо над культурним горизонтом. Фактично ці датування маркують хронологічні межі цього археологічного комплексу [Ситник та ін., 2014; Sytnyk, 2015].

Порівняно мала кількість виявлених артефактів, їхня невиразність у техніко-типологічному аспекті та незадовільний стан їхнього збереження не дають можливості чітко визначити характерні риси індустрії та відшукати аналогії для неї. Попередньо можна вважати такою збірку культурного шару II стоянки Ігровиця I [Sytnyk, 2015, s. 756].

Великий Глибочок I. Культурний шар III-A залягає головню у верхній частині надгорохівської соліфлюкційної пачки та частково у відкладах нижньої частини перевідкладеного дубнівського викопного ґрунту на глибині 2,3–2,5 м від рівня денної поверхні (див. рис. 2). На дослідженій площі в понад 220 м² артефакти (рис. 6) цього шару зустрічаються спорадично – виявлено лише 172 предмети, які можна розподілити у такі категорії: нуклеуси (9 екз.), знаряддя (18 екз.), відщепи (107 екз.), пластини (13 екз.), уламки та фрагменти сколів (25 екз.). У колекції ядрищ переважають левалуазькі однібічні та нелевалуазькі паралельні. У категорії знарядь можна виокремити ножеподібні та зубчасті форми (кількісно переважають),

різці, скобелі, вістря левалуа, скребок та рубилоподібне знаряддя. Узагальнюючи, індустрію цього шару можна схарактеризувати як «розвинену левалузьку, середньопластинчасту, фасетовану» [Ситник, 2000, с. 122–123].

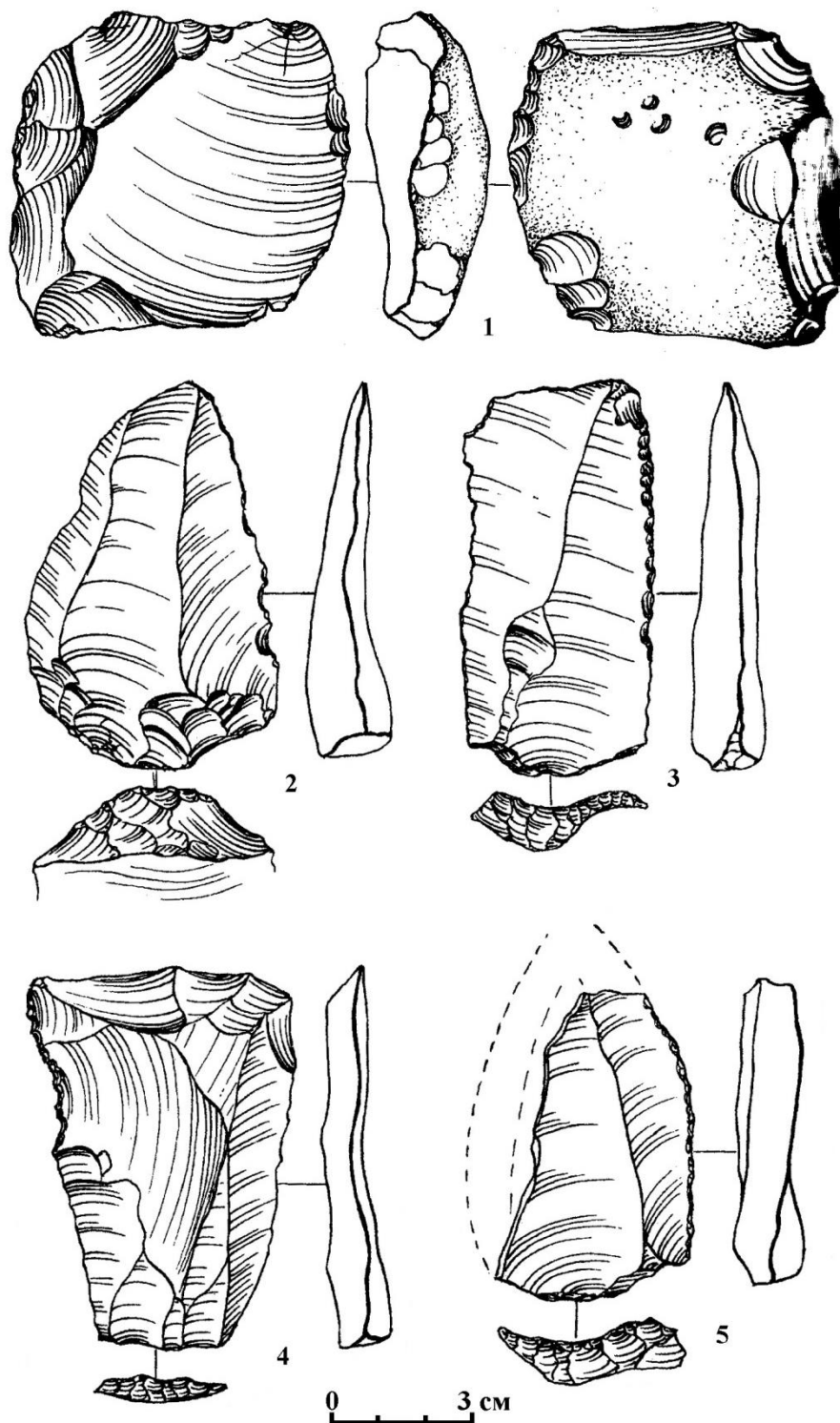

Рис. 6. Середній палеоліт. Великий Глибочок I. Культурний шар III-A. Крем'яні вироби: 1 – нуклеус, 2–5 – знаряддя

Fig. 6. Middle Palaeolithic. Velykyi Hlybochok I. Layer III-A. Flint artifacts: 1 – core, 2–5 – tools

Культурний шар III-A Великого Глибочка I стратиграфічно пов'язаний з надгорохівською соліфлюкційною пачкою, над якою залягає деформований делювіально-соліфлюкційними процесами дубнівський викопний ґрунт (MIS 3). На ділянці, де зафіксовано цей культурний горизонт, майже відсутній лесовий прошарок (MIS 4) між горохівським і дубнівським викопними ґрунтами, що призвело до змішання матеріалів культурних шарів III-A та II [Ситник, 2000, с. 119; Богуцький та ін., 2012]. Рештки горохівського викопного ґрунтового комплексу у соліфлюкційній пачці мають чіткошарувату будову і складаються головню з двох компонентів: основний фон червонувато-жовтий (10YR7/6), супіщаний, некарбонатний, з крапковими чорними залізо-мангановими примазками. У ньому є складної конфігурації лінзи і прошарки потужністю до 1 см темно-коричневого суглинистого матеріалу (10YR5/3), які, очевидно, склали гумусовий горизонт горохова, а фонові супіски – його горизонт В. Ця пачка виділяється особливо чітко у розрізі й, поза сумнівом, складена із матеріалів горохівського комплексу. Ще одним компонентом надгорохівської соліфлюкційної пачки є прошарки, складені палевими (10YR8/6), супіщаними, карбонатними, досить однорідними лесами потужністю до 10 см, що збереглися фрагментарно між горохівським і дубнівським ґрунтами. Що стосується залишків дубнівського ґрунту, то вони представлені щільними карбонатними суглинками з вмістом уламкового матеріалу товтрових вапняків неогену. Це додаткова ознака перевідкладання цього горизонту постдепозиційними процесами, які захопили матеріали культурного шару III-A.

За TL-методом для цього комплексу отримано дату 81 тис. р. тому, що добре корелює зі стратиграфічними положенням матеріалів [Boguckij et al., 2009].

До найближчих аналогій у техніко-типологічному та хронологічному аспектах можна зарахувати шар II стоянки Ігровиця I та перевідкладений комплекс стоянки Тернопіль I [Ситник, 2000, с. 123; Sytnuk, 2015, s. 754].

Ігровиця I. Культурний шар II. Матеріали розташовані у надгорохівській соліфлюкційній пачці на глибині 2,4–3,2 м від рівня денної поверхні. На початку досліджень робили спроби виокремити горизонти залягання культурних решток, однак згодом з'ясувалось, що всі артефакти, розпорошені у цьому потужному прошарку, належать до єдиного комплексу. У планіграфічному аспекті матеріали не утворювали скупчень, а їхня незначна концентрація у центральній частині розкопу була зумовлена схилними процесами [Ситник, 2000, с. 144]. Збірка крем'яних артефактів з двох ділянок, досліджених у 1980–1990-х роках та у 2011 р. включає 1 218 предметів, зокрема нуклеуси та їхні фрагменти (1 %), знаряддя праці (2,6 %), пластини (9 %), відщепи (27,3 %), скалки, луски, природні уламки сировини (60,1 %). Цілі ядрища представлені поодинокими екземплярами, які демонструють радіальний (1 екз.) або біпоздовжній (2 екз.) методи розколювання сировини [Ситник та ін., 2013, с. 50–54]. У нечисленній збірці знарядь особливу увагу привертає поєднання мікоксських та левалузьких рис. Присутні як заготовки левалузьких ножів та вістер, так і фрагмент мікоксського вістря та масивний біфас [Sytnuk, 2015, s. 753; Ситник та ін., 2013, с. 54–55].

Стратиграфічно культурний шар II Ігровиці I пов'язаний з соліфлюкційно деформованим горохівським викопним ґрунтовым комплексом (див. рис. 2), що залягає на баденських пісках [Богуцький та ін., 2012]. Тут легко побачити складно побудовані тіла (лінзи, гриви), складені як матеріалом гумусового горизонту, так і матеріалом горизонту В. Горизонт виділяється завдяки неоднорідному іржаво-бурому кольору. Матеріал гумусового горизонту горохова супіщаний, темно-коричневий (7,5YR4/4). Матеріал горизонту В горохова також піщанистий, червоно-бурий (7,5YR5/6), є включення лінз лесу. Майже на повну потужність соліфлюкційно деформованого горохівського викопного ґрунтового комплексу трапляються артефакти середньопалеолітичного культурного шару II.

Для відкладів, у яких виявлено матеріали культурного шару II, існують дві дати, отримані за допомогою TL-методу зі зразків 2011 р. досліджень, відібраних у шурфі № 2. Ці дати –

105,2±12 та 91±8 тис. р. тому – відповідають періоду формування горохівського педокомплексу [Sytnyk, 2015, s. 753].

За типологією та технікою розколювання крем'яної сировини цей комплекс можна віднести до завершального етапу середнього палеоліту – доби переходу від середнього до верхнього палеоліту, хоча згідно зі стратиграфічним положенням він повинен датуватися значно ранішим періодом. Територіально найближчими аналогами для нього є колекції стоянок Великий Глибочок I (шар III-A) та Пронятин I [Sytnyk, 2015, s. 753].

Пронятин I. Як вважалось раніше, єдиний культурний шар пам'ятки пов'язаний із соліфлюкційними нагромадженнями, які залягають вище рівня горохівського викопного ґрунту *s.s.* (див. рис. 2) на глибині від 2,3 до 3,4 м нижче рівня денної поверхні, тобто він є повністю порушеним природними процесами [Богуцький та ін., 2012]. Потужність шару на окремих ділянках змінюється від 20 до 45 см. Пізнішими дослідженнями виявлені артефакти в елювіальному горизонті горохівського викопного ґрунту *s.s.*, які залягають *in situ*. Загальна досліджена площа пам'ятки становить 520 м², включаючи основний розкоп та п'ять розвідкових шурфів [Ситник, 2000, с. 32; Ситник та ін., 2011, с. 259]. У межах розкопу зафіксовано одне скупчення крем'яних артефактів, інтерпретоване як виробничий центр. На площі 4 м² зафіксовано 846 крем'яних виробів, переважно нуклеусів та відходів виробництва. Ще п'ять скупчень меншої потужності, за припущеннями О. Ситника, також були місцями, де відбувалось розколювання крем'яної сировини [Ситник, 2000, с. 32]. Збірка крем'яних артефактів з території пам'ятки, дослідженої у 1970–1980-х роках, складається з 6 410 предметів [Ситник, 2000, с. 34]. Ще 41 артефакт виявлено у прирізках, закладених у 2010 р. [Ситник та ін., 2011, с. 271–273]. Збірка включає такі категорії: нуклеуси та їхні фрагменти (3,8 %), знаряддя та вироби з ужитковою ретушшю та іншими слідами використання (4,6 %), заготовки левалуа (6,7 %), відщепи нелевалуа (43 %), пластини нелевалуа (9,1 %), скалки та луски (32,8 %). У категорії цілих нуклеусів переважають нелевалуазькі радіальні (31 %), левалуазькі радіальні (21 %), нелевалуазькі паралельні (13 %) та невизначені (16 %). Кількість ядрищ інших підрозділів не перевищує 10 % від загальної. У групі виробів з вторинною обробкою або слідами утилізації помітно переважають ножеподібні знаряддя (60 %, або 179 предметів). Також у цій категорії досить численними збірками представлено вістря (6,6 %), скребла (6,4 %), скобелі (4,7 %) та комбіновані ножі-різакі (3 %). Частка знарядь інших типів – скребоків, стамесок, проколок, відбійників, ретушерів, комбінованих ножів-скобелів та різаків-скобелів – не перевищує 1–2 % [Ситник, 2000, с. 36–65].

Стратиграфічно культурний горизонт Пронятин I, як відзначено вище, тривалий час пов'язували з надгорохівською делювіально-соліфлюкційною пачкою (див. рис. 2), яка охопила колодівські інтерстадіальні ґрунти (MIS 5c-a) і частково леси нижнього горизонту верхньоплейстоценових лесів (MIS 4). Породи шару верстуваті у напрямку схилу (на схід) під кутом 5–7°. Пачка двокомпонентна: у ній суглинки гумусового горизонту горохівського викопного ґрунтового комплексу і леси, що залягають вище. Повсюдно спостерігається озалізнення й оглеєння порід. Максимальна потужність окремих прошарків становила до 10–15 см. Дослідженнями 2015 р. чітко встановлено, що вік культурного горизонту Пронятин I не відповідає віку делювіально-соліфлюкційної пачки, як вважалось раніше, а є давнішим від неї і пов'язаний з елювіальним горизонтом горохівського викопного ґрунту *s.s.* (MIS 5e) (рис. 7) [Богуцький та ін., 2020]. У шурфі № 5 зафіксовано два артефакти в елювіальному горизонті. Породи горизонту коричнево-білясті, на коричневому фоні (2,5YR5/2) спостерігаються білясті лінзочки і прошарки (5YR8/1). Максимальна товщина цих лінзочок і прошарків до 1,0–1,5 см. Швидше за все, це плитчастість, товщина плиток до 1 см. Є дрібненькі мікроскиди, що може свідчити на користь криогенного походження текстури. Породи безкарбонатні, гранулометрично це пилюватий пісок. Є чорні залізисто-манганові новоутворення (до 3 мм).

Вважаємо, що археологічні матеріали походять від одного гомогенного комплексу поселенської структури, при цьому наголосимо, що вироби з елювіального горизонту

знаходяться *in situ* – на місці свого первісного розташування. Загалом артефакти культурного шару Пронятин I (як перевідкладені, так і інсїтні) – це єдиний однокультурний комплекс як за технічними, морфологічними, так і за типологічними ознаками.

Для порід горизонтів, у межах яких виявлено матеріали культурного шару стоянки Пронятин I, отримано низку дат за люмінесцентними методами: для надгорохівської делювіально-соліфлюкційної пачки – 91 ± 13 тис. р. тому (TL, шурф 5), 95 ± 12 тис. р. тому (TL, прирізка 1); для практично непорушених колодівських ґрунтів – 71 ± 10 , 84 ± 12 , 86 ± 11 тис. р. тому (TL, шурф 6), $93,1 \pm 6,9$, $87,7 \pm 7,7$, $74,3 \pm 5,5$ тис. р. тому (OSL, шурф 5); для елювіального горизонту горохівського викопного ґрунту, в якому знайдено артефакти *in situ*, – 92 ± 11 тис. р. тому (TL, шурф 5), 107 ± 8 тис. р. тому (OSL, шурф 5) [Ситник та ін., 2011; Łanczont et al., 2015a; 2023, Supplement D].

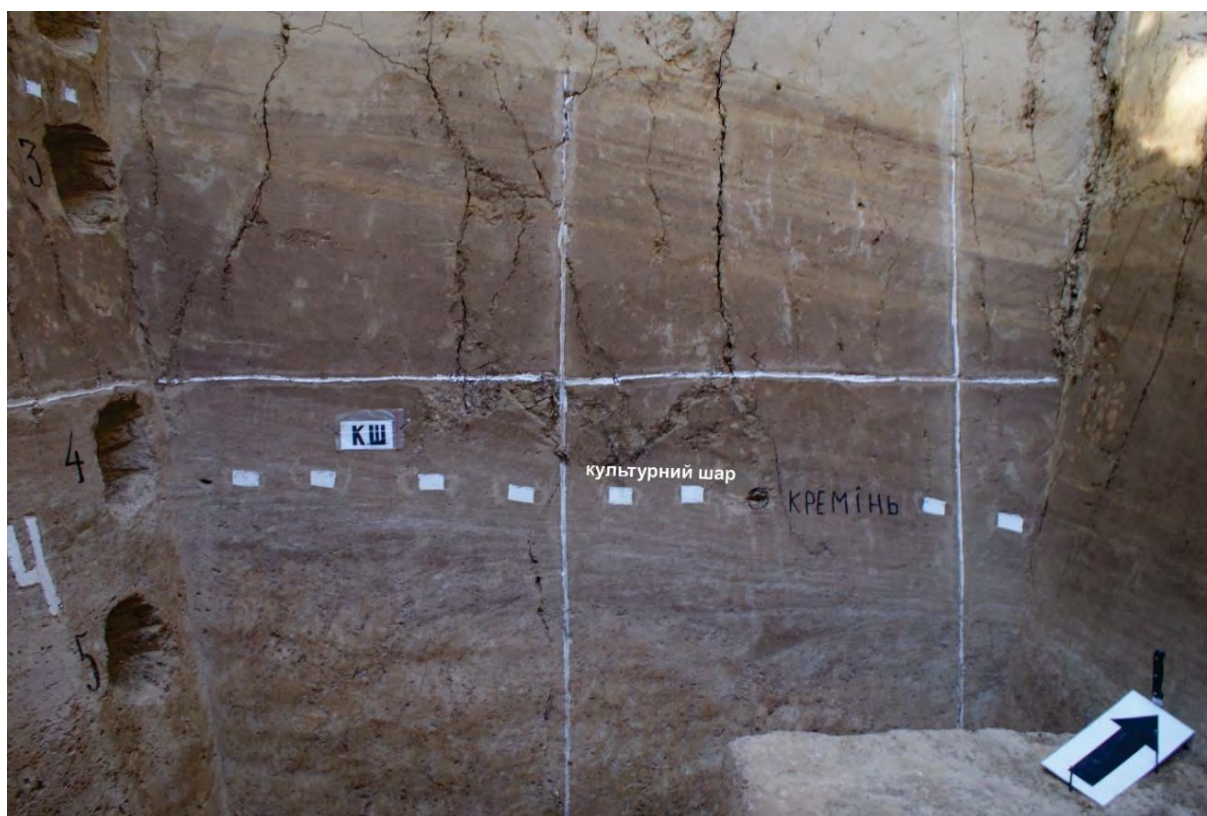

Рис. 7. Палеолітична пам'ятка Пронятин I, культурний шар – середній палеоліт, III етап заселення регіону, горохівський викопний ґрунтовий комплекс

Fig. 7. Palaeolithic site Proniatyn I, cultural layer – Middle Palaeolithic, III stage of settlement of the region, Horokhiv palaeosol complex

О. Ситник інтерпретує пам'ятку Пронятин I як західноподільську, левалуазьку радіально-паралельну, відщепно-пластинчасту фасетовану індустрію з перевагою ноже-подібних знарядь, виготовлених на заготовках левалуа та з відсутністю двобічних форм. За технікою виготовлення знарядь та їхньою типологією найподібнішими є матеріали стоянок Придністер'я – Кетроси (основний культурний шар), Молодове I (шари I–IV), Молодове V (шари 12, 11) [Ситник, 2000, с. 79–82; Ситник та ін., 2011, с. 259; Sytnyk, 2015, s. 750–751]. Середньопалеолітичний культурний горизонт Пронятин I хронологічно добре корелюється з культурним шаром III Єзуполя I, вік якого оцінюють у $112,0 \pm 11,2$ тис. р. тому і

106,7±11 тис. р. тому за даними TL-датувань, культурним шаром IV Маріямполь I, вік якого оцінюють у 110±18 тис. р. тому за даними TL-датувань і 102±16 тис. р. тому за даними OSL-датувань, та культурним шаром Маріямполь V [Богуцький та ін., 2019; Ситник та ін., 2016; Bogucki et al., 2020; Boguckij et al., 2001].

ПІЗНІЙ ПЕРІОД СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ – ПЕРЕХІД ВІД СЕРЕДНЬОГО ДО ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

IV етап (MIS 3, 57–30 тис. р. тому)

Великий Глибочок I. Культурний шар II зафіксовано на глибині 2,0–2,4 м від рівня денної поверхні, переважно у дубнівському викопному ґрунті (рис. 8), насиченому уламками вапняків, або безпосередньо над ним (див. рис. 2).

Рис. 8. Великий Глибочок I, культурний шар II – доба переходу між середнім і верхнім палеолітом, IV етап заселення регіону, дубнівський викопний ґрунт

Fig. 8. Velykyi Hlybochok I, cultural layer II – the Middle to Upper Palaeolithic transition, IV stage of settlement of the region, Dubno palaeosol

Загальна досліджена площа, на якій залягають матеріали цього шару, становить 352 м². Жодних скупчень артефактів, що могли б бути інтерпретовані як рештки стаціонарних об'єктів, не зафіксовано. У планіграфічному аспекті насиченість культурного шару незначна – концентрація знахідок не перевищує 1–2 предмети на 1 м². Розпорошеність матеріалів може бути результатом перевідкладення культурного шару під впливом схилових процесів. Збірка крем'яних артефактів культурного шару II складається з 1 068 предметів, включаючи такі категорії: нуклеуси, пренуклеуси та їхні фрагменти (3,5 %), знаряддя праці (5,9 %), відщепи (37,1 %), пластини (32,6 %), дрібні скалки та луски (15,8 %), природні уламки сировини (5,1 %).

У колекції ядрищ переважають призматичні форми з паралельним одностороннім ограненням, одною або двома площадками для зняття сколів. Поодинокими екземплярами представлені дископодібні та торцеві нуклеуси. У групі знарядь переважають ножеподібні форми, виготовлені на відщепі (11 екз.) або пластинах (19 екз.) та скребки (11 екз.). Інші продукти з вторинною обробкою – скребла, скобелі, різці, проколки-провертки та зубчасті форми менш численні. Окремі знаряддя можна трактувати як архаїчні (середньопалеолітичні) форми. До таких, зокрема, належить скребок, виготовлений на левалуазькому відщепі з дрібнофасетованою ударною площадкою [Ситник, Богуцький, 1998, с. 49–53].

Стратиграфічно артефакти культурного шару II залягають у дубнівському викопному ґрунті (MIS 3). Він суглинистий, дуже щільний, карбонатний, переповнений вторинними карбонатами (псевдоміцелієм та карбонатними кірками по тріщинах), з окремими дутиками до 2–3 см. У шарі є велика кількість уламків вапняків, включно з брилами до 0,6–0,7 м у поперечнику. Вони перевідкладені в дубнівський ґрунт з гіпсометрично вищих поверхонь товтрового останця.

Існує низка дат для відкладів дубнівського викопного ґрунту, з яким пов'язаний культурний шар II. Вони отримані за допомогою термolumінесцентного методу: для верхньої частини горизонту – $30,2 \pm 4$ тис. р. тому, для нижньої – $44,5 \pm 5,8$ і $48,3 \pm 6,3$ тис. р. тому [Łanczont et al., 2015a, 2023]. Ці датування цілком відповідають стратиграфічній позиції дубнівського ґрунту.

Пошук аналогій для матеріалів цього культурного шару ускладнюється невиразністю більшості атрибутованих знахідок. Однак, враховуючи наявність помітних ознак середньопалеолітичної традиції у техніці обробки кременю, цю пам'ятку можна віднести до перехідних між середнім та верхнім палеолітом – це комплекси Пронятини II та культурного шару III стоянки Куличівка. Однак, на відміну від останньої, збірка шару II Великого Глибочка I не має рис індустрії Богуніце та ближча у техніко-типологічному аспекті до оріньяцької традиції [Sytnyk, 2015, s. 775].

Куличівка. Культурний шар IV зафіксовано лише у межах розкопу IV ділянки 1981–1984 рр. (площа 200 м^2) та умовно в шурфі 2015 р. Збірка налічує понад 10 тис. предметів, включаючи нечисленні остеологічні рештки та грудки вохри. Жител чи вогнищ не зафіксовано, однак В. Савич відзначив наявність чотирьох скупчень крем'яних артефактів. Найменш насиченою знахідками є південно-східна частина дослідженої площі, у напрямі на північ та захід їхня концентрація зростає. Даючи інтерпретацію колекції артефактів культурного шару IV, В. Савич підкреслював присутність численних середньопалеолітичних знарядь та загальну архаїчність техніки обробки кременю [Савич, 1995, с. 25]. У кінці 1990-х рр. під час опрацювання колекцій з нижніх шарів пам'ятки українсько-французькою групою археологів у рамках міжнародної дослідницької програми (проект INTAS) було висловлене припущення, що шари III та IV могли бути частинами одного комплексу, зруйнованого та розділеного соліфлюкційними процесами [Meignen et al., 2004, p. 61–63].

Колекція крем'яних артефактів (рис. 9) шару IV з реперної ділянки розкопу IV (дослідження 1984 р.) опрацьована авторами, включає близько 8,5 тис. предметів. Серед них нуклеподібні уламки становлять 4,2 %, сколи та уламки – 53,9 %, пластини – 13,7 %, мікропластини – 4,2 %, скалки та луски – 23,8 %, знаряддя праці – 3,4 %. У категорії нуклеусів найбільшу групу складають двоплощадкові ядрища (47), а найменшу – багатоплощадкові (3). У збірці знарядь найчисленнішу та найважливішу для атрибуції індустрії цього культурного шару групу (27,1 %) складають левалуазькі вістря. Наступні за кількістю серії скребел та скребків (24,7 %), ретушованих сколів-відщепів (17,6 %) та пластин (15,5 %). Інші знаряддя – різці, скобелі, проколки-провертки, відбійники та сколи з підтескою – представлені у значно меншій кількості.

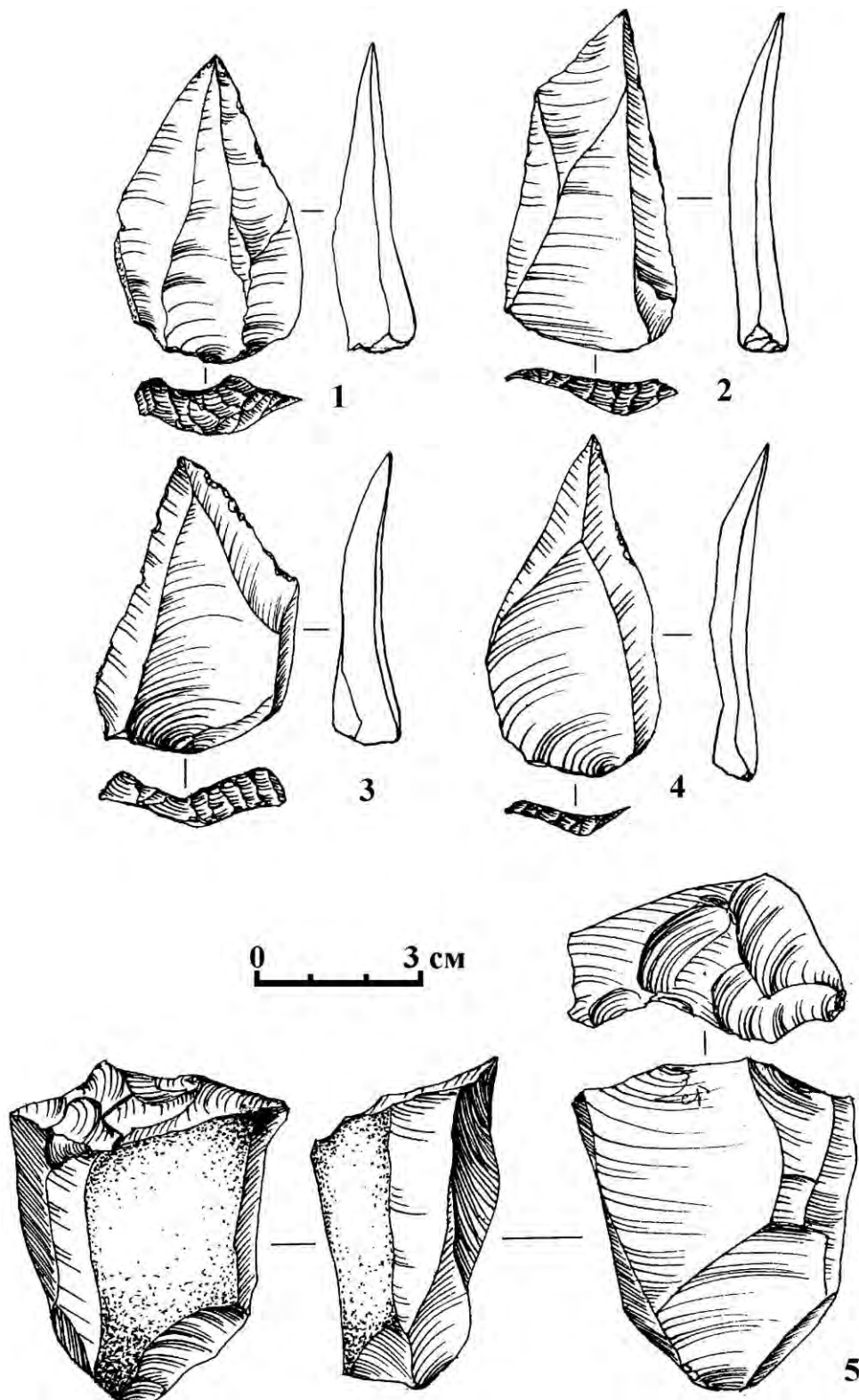

Рис. 9. Доба переходу від середнього до пізнього палеоліту. Куличівка. Культурний шар IV. Крем'яні вироби: 1-4 – знаряддя (вістря), 5 – нуклеус

Fig. 9. Middle to Upper Palaeolithic transition. Kulychivka. Layer IV. Flint artifacts. 1-4 – tools (points), 5 – core

Стратиграфічно матеріали цього горизонту містяться у смугастих суглинках з включеннями світло-сірого та червоного піску (потужність близько 50 см) на глибині 3,05–3,50 м від рівня денної поверхні. Очевидно, це фрагмент зруйнованого дубнівського (витачівського) викопного ґрунту та нижня частина наддубнівської соліфлюкційної пачки (див. рис. 2) [Богуцький та ін., 2012]. Потужність культурного шару коливається у межах 15–30 см.

У шурфах 2004 та 2010 рр. органічних матеріалів, пов'язаних з цим шаром і придатних для аналізу за ^{14}C , не виявлено, але згідно з даними TL-методу його можна датувати у проміжку від 34 ± 4 до 66 ± 9 тис. р. тому [Ситник та ін., 2012, с. 100–101]. Новітніми дослідженнями на основі датування за радіовуглецевим методом для цього культурного шару визначено вік: $42\,946\text{--}40\,311$ calBP і $44\,504\text{--}42\,037$ calBP [Koropetskyi et al., 2021, p. 5].

Поєднання плоскісної та об'ємної техніки розколювання в індустрії IV шару та наявність у збірці знарядь численної серії левалуазьких вістер не залишають сумніву в типологічній подібності цього комплексу та богуніцьких стоянок. Водночас потрібно враховувати присутність у ньому «оріньяцького компоненту» – високих кареноїдних скребків та масивних скребел. Враховуючи стратиграфічні умови залягання шару, не можна з впевненістю стверджувати, чи подібне поєднання є специфікою індустрії культурного шару IV, чи результатом механічного накладання артефактів з кількох різнокультурних горизонтів заселення [Ситник, Коропецький, 2010, с. 17–46].

Куличівка. Культурний шар III локалізовано В. Савичем на усій північно-східній частині розкопаної площі пам'ятки – 558 м^2 . На цій площі відкрито п'ять вогнищевих плям, чотири з яких сконцентровані у східній частині розкопу IV. Крем'яні артефакти творили п'ять скупчень, які тяжіли переважно до вогнищевих ліній.

Колекція крем'яних виробів та відходів налічує близько 30 500 екземплярів. Як і у комплексі шару IV, артефакти переважно непатиновані, хоча зустрічаються окремі предмети з легкою блакитною патиною. Типологічний склад крем'яного інвентарю III шару та особливості продукування сколів навели В. Савича на думку про наявність помітних архаїчних рис у збірці. Тому він відносив поселення III шару до пам'яток перехідної – початкової стадії пізнього палеоліту. Аналогії до цього поселення дослідник вбачав у таких пам'ятках, як Радомишль, Кормань IV (шари 8–7), Фогельхерд (Німеччина), Вілендорф, Бечув, Голодец, Енералька (Чехія та Словаччина) [Савич, 1995, с. 25].

Аналіз матеріалів культурного шару III з ділянки розкопу I, дослідженої у 1979 р. (площа 108 м^2), провели археологи В. Степанчук та В. Коен. Опрацьована ними збірка включала 6 408 предметів. Дослідники визначили такі категорії: пренуклеуси (0,2 %), нуклеуси та фрагменти (2,6 %), пластини (20,7 %), відщепи, уламки та луски (73,3 %), відходи при виробництві знарядь (0,7 %) та знаряддя (2,5 %). Серед нуклеусів домінують левалуазькі ядрища – призматичні паралельні та торцеві. У збірці знарядь праці переважають скребки (27,8 %), ножі (17,8 %), ретушовані сколи (16,3 %) та виїмчасті знаряддя (13,1 %). Вістря становили 9 % від загальної кількості знарядь. Головною ознакою проаналізованого комплексу дослідники називали співіснування та взаємовплив середньо- та верхньопалеолітичних способів розщеплення сировини.

Колекція крем'яних артефактів шару III з реперної ділянки розкопу IV (дослідження 1983 р.), що опрацьована авторами, складається з близько 26 700 предметів. Вона включає такі категорії: пренуклеуси (0,1 %), нуклеуси (0,8 %), відщепи та уламки (63,7 %), пластини (16,3 %), скалки-луски (16,8 %), знаряддя (2,3 %). Особливою рисою ядрищ цього комплексу є наявність серії масивних видовжених виробів, залишених на ранній стадії спрацювання – можливо, заготовки орієнтовані на імпорт. Серед знарядь домінують ретушовані пластини (27,9 %), різці (23,3 %), скребки (17 %) та масивні скребла (11,4 %). Останні, хоча й зустрічаються в інших культурних шарах пам'ятки, у цьому шарі представлені найчисельнішою та типологічно виразною збіркою і тому можуть вважатись одними із культуровизначальних типів знарядь

для цього поселенського горизонту. Інші категорії, включаючи вістря (2,6 %), представлені порівняно нечисленними групами. Таким чином, до основних ознак індустрії шару III можна зарахувати яскраво виражену призматичну об'ємну техніку обробки кременю, націленість виробництва на здобуття масивних видовжених пластин та присутність у наборі знарядь масивних скребел та виробів з високою спинкою та крутою ретушшю. Все це дозволяє інтерпретувати збірку шару III як комплекс із оріньяцькими рисами [Ситник, Коропецький, 2012, с. 422–427].

Стратиграфічно матеріали культурного шару III знаходилися на глибині 2,8–3,1 м від рівня денної поверхні. Їхня прив'язка до певних горизонтів в описах В. Савича для окремих ділянок стоянки відрізняється. Очевидно, цей шар, як і нижній (IV), стратиграфічно пов'язаний з середньою частиною потужної наддубнівської соліфлюкційної пачки. Потужність культурного шару становила 50–70 см.

За даними абсолютного датування культурний шар III має вік 34 ± 4 тис. р. тому (за TL-методом, Люблін) [Ситник та ін., 2012, с. 100–101]. За новими даними, вік цього шару оцінюють за радіовуглецевим (^{14}C) методом у $35\,292\text{--}33\,093$ calBP, $39\,073\text{--}36\,576$ calBP (Познань), $34\,312\text{--}32\,924$ calBP, $35\,890\text{--}34\,525$ calBP, $> 48\,609$ calBP (Університет Каліфорнії в Ірвайні) [Koropetskyi et al., 2021, p. 5, 13].

Куличівка. Культурний шар II залягає на глибині 1,93–2,19 м від денної поверхні. Потужність відкладів змінна, на конкретних ділянках різних розкопів коливається у межах 15–80 см. Згідно з В. Савичем, матеріали цього шару стратиграфічно пов'язані з нижньою частиною світло-коричневих суглинків жовтуватого забарвлення. У планіграфічному аспекті матеріали цього шару поширені на усій дослідженій території стоянки ($2\,441\text{ м}^2$). Найбільша їхня концентрація зафіксована у центральній частині мису Куличівки. На розкопаних ділянках з півдня та півночі їхня кількість помітно зменшується.

У шарі II виявлено найбільшу кількість об'єктів (за В. Савичем): 5 жител, 22 вогнища та 14 скупчень артефактів. Усі вони розташовані у центральній та північній частинах розкопаної площі. Загальна збірка крем'яних артефактів культурного шару II налічує 116 200 предметів. З них нуклеуси складають 2 %, пластини – 14,7 %, відщепи, уламки та скалки – 79,9 %, знаряддя праці – 3,4 %. Переважають ядрища двоплощинні односторонні, сплющені та аморфні, великою групою представлені також призматичні та дископодібні. Серед знарядь найбільше скребків, ножеподібних знарядь та різців.

В. Савич відзначав наявність у техніці обробки кременю мустьєрських рис, хоча й менш виразних, ніж у комплексі культурного шару III. Аналогії матеріалам другого верхньо-палеолітичного шару Куличівки дослідник вбачав у збірках пам'яток Кормань IV (шари 8, 7), Молодове V (шари 10, 9), Радомишль, Бабин I (нижній шар). Базуючись на результатах радіовуглецевих аналізів, він датував цей культурний шар віком 25 тис. років тому та відносив до ранньої фази пізнього палеоліту [Савич, 1975, с. 27].

Загальний комплекс кам'яних решток шару II з реперної ділянки розкопу IV 1982 р. площею 210 м^2 , опрацьований О. Ситником та Р. Коропецьким, включає 4 210 предметів та складається з таких категорій: пренуклеуси та природні жовна – 0,5 %, нуклеуси та нуклеподібні уламки – 4,4 %, пластини і їхні фрагменти – 9,9 %, відщепи, фрагменти відщепів та уламки – 64 %, дрібні скалки – 18,5 %, знаряддя праці – 2,7 %. Більшість ядрищ відносять до дископодібних та одноплощадкових. Найчисельнішою групою знарядь є ретушовані пластини (48 %), значно менше скребел (12,7 %), скребків (17,3 %), різців (14,5 %) та вістер (6,4 %); інші вироби поодинокі [Ситник, Коропецький, 2014, с. 41–72].

Стратиграфічно матеріали культурного шару II Куличівки залягають у перевідкладених делювіально-соліфлюкційними процесами відкладах верхньої частини дубнівського викопного ґрунту та нижньої частини наддубнівських лесів. Це сильно карбонатна, оглеєна та інтенсивно деформована пачка дуже неоднорідного гранулометричного складу. Тут переважають супіски, дуже опіщанені, з чисельними піщаними прошарками незначної (перші см) потужності. Пачка

озалізнена, досить щільна, делювіально-соліфлюкційного походження, з поодинокими крем'яними артефактами. Очевидно, це наддубнівські делювіально-соліфлюкційні відклади. У нижній частині пачки можна спостерігати фрагменти дубнівського ґрунту у вигляді прошарків потужністю 5–10 см. Колір цих дубнівських включень червонувато-коричневий, вони плікативно деформовані. Від поверхні шару розпочинаються вузькі тріщини, часто інкрустовані карбонатами.

За даними абсолютного датування культурний шар II має вік 28 ± 4 тис. р. тому (за TL-методом, Люблін) [Ситник та ін., 2012, с. 100–101]. За новими даними, вік цього шару оцінюють за радіовуглецевим (^{14}C) методом у $36\,026\text{--}34\,712$ calBP (Познань), $35\,642\text{--}34\,663$ calBP, $36\,806\text{--}34\,714$ calBP, $36\,921\text{--}35\,080$ calBP, $42\,231\text{--}41\,200$ calBP (Університет Каліфорнії в Ірвайні) [Koropetskyi et al., 2021, p. 5, 13].

У культурному плані комплекс “нейтральний”. Можна відзначити присутність окремих оріньяцьких і навіть богуніцьких елементів, але їх явно недостатньо для інтерпретації матеріалів шару II (частина богуніцьких рис – результат змішання внаслідок впливу соліфлюкції та схилових процесів). Для культурно-хронологічних порівнянь та аналітичних досліджень придатні матеріали II шару лише з південної ділянки, що знаходиться у верхній частині схилу, та з реперної ділянки розкопу IV Куличівки-східної. У нижній частині схилу шари II і I частково змішані.

РАННІЙ ПЕРІОД ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

V етап (MIS 2, 30–20 тис. р. тому)

Ванжулів I. Культурний шар II залягає на глибині 1,30–1,65 м від денної поверхні, у верхній частині відкладів дубнівського викопного ґрунту, порушених делювіально-соліфлюкційними процесами (рис. 10). У горизонтальному плані на рівні культурного шару не спостерігається концентрацій крем'яних артефактів, які можна було б інтерпретувати як сліди стаціонарних об'єктів [Ситник та ін., 2014, с. 174–175].

Збірка артефактів з цього культурного шару, отримана під час розкопок 1989–1990 років, включає близько 6 000 предметів, серед яких: нуклеуси та пренуклеуси (3%), вироби з вторинною обробкою (4,3%), відщепи (21%), пластини (23,3%), дрібні скалки та луски (43,6%), природні уламки (7,5%). Нуклеуси переважно призматичні, з одною або двома площадками для зняття сколів. Серед виробів з вторинною обробкою домінують різці (43%), переважно серединні, виготовлені на пластинах. Помітно менше ретушованих пластин (13,5%), відщепів (4,5%), скребків (4,5%), скребел (5,3%), скобелів (4,1%), зубчастих форм (3,3%), комбінованих знарядь (3,7%) та відбійників (0,8%). Ще 13,9% продуктів з вторинною обробкою визначені як сумнівні – атипові різцеві сколи та артефакти з дрібною (ужитковою) ретушшю [Левчук, 1997, с. 74–82].

Колекція артефактів (рис. 11), виявлена у розкопі 2013 р., кількісно невелика та налічує 166 предметів. У її складі пренуклеуси та нуклеуси (5 екз.), знаряддя праці (23 екз.), відщепи (68 екз.), пластини та мікропластини (21 екз.), дрібні скалки та луски (16 екз.), природні уламки та невизначені сколи (33 екз.). Переважна більшість знахідок у збірці ядрищ може бути схарактеризована як масивні, призматичні, об'ємні, одно- або двоплощадкові, залишені на етапі апробації сировини або на ранній стадії утилізації. Відсутність спрацьованих нуклеусів може пояснюватися близьким розташуванням доступних виходів сировини. У категорії знарядь праці найбільше ретушованих відщепів (5 екз.) та різців (4 екз.). Інші типи виробів з вторинною обробкою або слідами використання представлені одною-двома знахідками. Серед них: скребок, скребло, скобель, провертка, ножі з підтескою та з обушком, відбійники, пластини з ретушшю, зубчаста форма та різцевий скол [Ситник та ін., 2014, с. 186–198].

Стратиграфічно, як уже згадано, цей культурний шар пов'язаний з делювіально-соліфлюкційно деформованою частиною дубнівського викопного ґрунту (див. рис. 2), який за розрізом неоднорідний. У верхніх 0,25 м він складений суглинками сірими, голубувато-сірими,

оглеєними, плікативно деформованими. У шарі проглядаються складної форми лінзи сизих оглеєних суглинків, вологих, карбонатних, з плівками озалізнення по периметрах. Тут також немало щільних карбонатних новоутворень. Озалізнення плямисте і типу кілець Лізеганга (концентрично-трубчасте, по рослинності). Перехід поступовий, за зникненням явних ознак плікативної (соліфлюкційної) деформованості. У нижніх 0,25 м дубнівського ґрунту суглинки подібні до описаних, але однорідніші, менш деформовані, з меншою кількістю залізистих новоутворень. Вони щільні, макропористі, вологіші. Зауважимо, що описаний горизонт несе подеколи ознаки будови рівненського підгоризонту, у зв'язку з чим потребує ретельнішого обґрунтування віку.

Рис. 10. Багатшарова палеолітична пам'ятка Ванжулів I: культурний шар II – верхній палеоліт, V етап заселення регіону, верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів; культурний шар I – верхній палеоліт, VI етап заселення регіону, горизонт B сучасного ґрунту, сформований на лесах верхнього горизонту верхньоплейстоценових лесів

Fig. 10. Multilayered Palaeolithic site Vanzhuliv I: cultural layer II – Upper Palaeolithic, V stage of settlement of the region, upper horizon of Upper Pleistocene loess; cultural layer I – Upper Palaeolithic, VI stage of settlement of the region, horizon B of modern soil, formed on the loess of the upper horizon of Upper Pleistocene loess

Для відкладів дубнівського викопного ґрунту, у якому виявлено матеріали культурного шару II, отримано дати за TL-методом: 23 ± 3 тис. р. тому (Люблін) і $32,6 \pm 4,8$ тис. р. тому (Гданськ); для лесів над дубнівським ґрунтом отримано дати 15 ± 2 тис. р. тому (Люблін) і $15,4 \pm 2,3$ тис. р. тому (Гданськ). Це дає змогу визначити хронологічні рамки функціонування поселення між 23 та 20 тис. р. тому [Łanczont et al., 2015a, s. 364; Sytnyk, 2015, s. 781].

Ґрунтуючись на складі збірки крем'яних артефактів зроблено припущення, що цей шар є периферією сезонного стійбища мисливців на північних оленів та первісних коней [Ситник, 2014, с. 235]. Найближчими аналогіями для пам'ятки можна вважати комплекс культурного

шару II стоянки Куличівка та шару I-A Ігровиці I [Sytnyk, 2015, s. 782]. Також подібними, на думку М. Левчука, є матеріали пам'ятки Липа I та верхньопалеолітичного шару Великого Глибочка I [Левчук, 1997, с. 82].

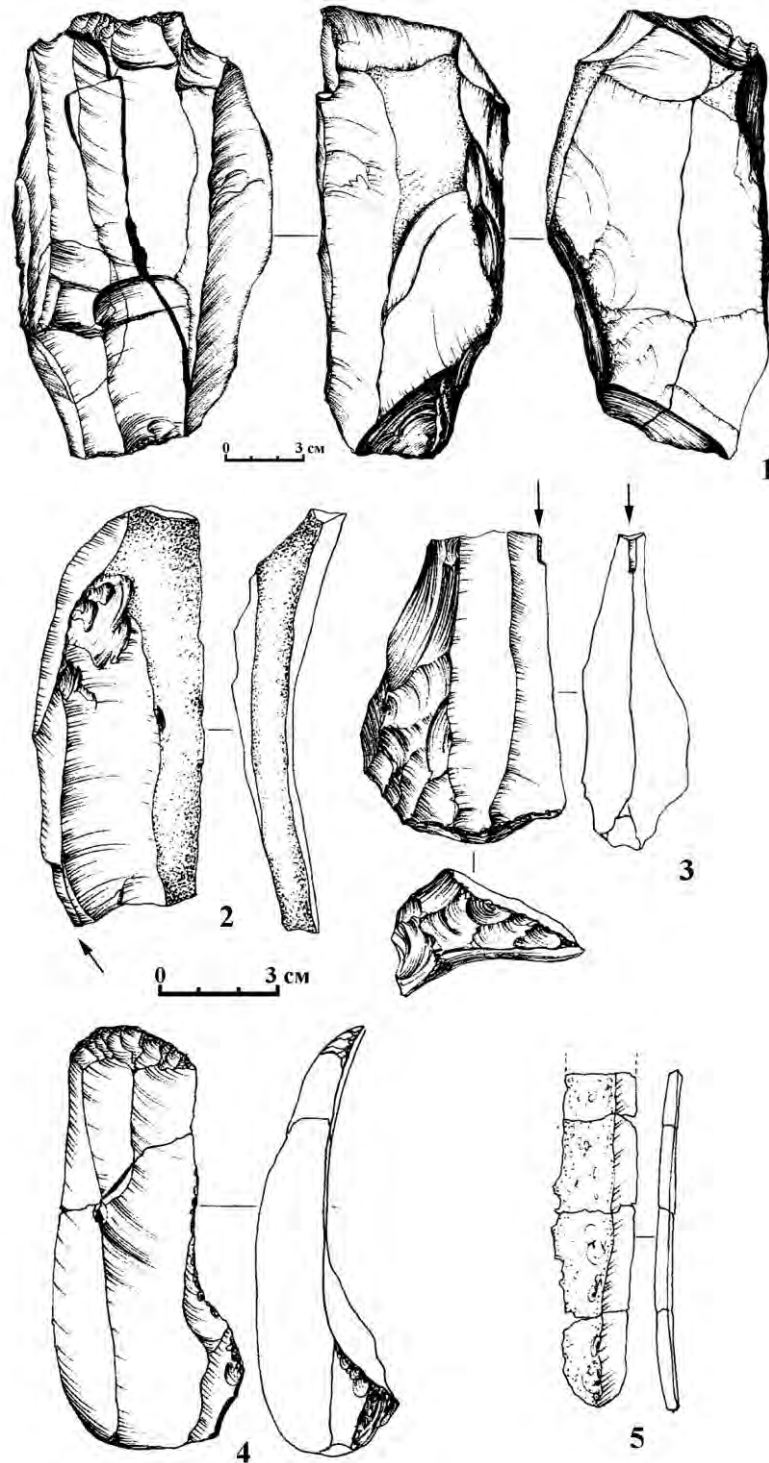

Рис. 11. Верхній палеоліт. Ванжулів I. Культурний шар II. 1 – нуклеус, 2–5 – знаряддя
Fig. 11. Upper Palaeolithic. Vanzhuliv I. Layer II. 1 – core, 2–5 – tools

Ігровиця І. Культурний шар І зафіксований на глибині 1,6 м від рівня денної поверхні у нижній частині лесової пачки, що залягає над дубнівським викопним ґрунтом та вміщує сліди його перевідкладання. Вертикальна потужність горизонту густо та рівномірно насиченого артефактами становила 20 см. На ділянці розкопу 1989 р. матеріали цього шару утворюють помітну концентрацію з щільністю залягання близько 2 тис. предметів на квадратний метр, тоді як на решті дослідженої території концентрація не перевищує 10–15 предметів на квадратний метр. Це скупчення інтерпретоване О. Ситником як виробничий центр, де відбувалось розколювання сировини [Ситник та ін., 2013, с. 35–36]. Збірка артефактів з культурного шару І налічує 6733 предмети, включаючи такі категорії: нуклеуси (0,06 %), пластини та їхні фрагменти (16 %), мікропластини (0,8 %), відщепи (29 %), скалки та уламки (51,3 %), дрібні невизначені конкреції (0,5 %), знаряддя праці (1,6 %). Привертає увагу дуже мала у пропорції до загального розміру колекції кількість ядрищ – лише два екземпляри, які можна схарактеризувати як призматичні, поздовжні конкреції, з одною площадкою для зняття сколів. Однак, беручи до уваги стан крем'яних артефактів цього шару, можна зробити припущення, що певна кількість нуклеусів були розшаровані та збереглись у вигляді аморфних уламків [Ситник та ін., 2013]. У колекції знарядь праці найбільше ножеподібних форм, виготовлених на відщепі (23 екз.) та пластині (20 екз.), і скобелів, виготовлених на відщепі (17 екз.) та пластині (9 екз.). Решта типів знарядь представлені меншою кількістю знахідок. Це, зокрема, зубчасті форми (12 екз.), різці (8 екз.), скребки (7 екз.), скребла (6 екз.), мікроскрібки (3 екз.), сколи з притупленим краєм (3 екз.) та мікрорізці (1 екз.). Як заготовки під час продукування знарядь праці відщепи та пластини використовували майже в однаковій пропорції (60 проти 49) [Ситник та ін., 2013, с. 38–41].

Стратиграфічно культурний шар І залягає в соліфлюкційно деформованій верхній частині дубнівського ґрунту та частково у лесовому горизонті, що перекидає його. Дубнівський ґрунт голубувато-сірий (10YR6/1), суглинистий, щільний, оглеений. Це, по суті, гомогенно-глейовий горизонт. Він містить велику кількість вторинних карбонатів (псевдоміцелій), плям озалізнення (до 5 см) і новоутворень типу кілець Лізеганга (до 3 см). По верхньому і нижньому контактах – бурі ортзанди (1 см). Верхньоплейстоценовий лес, що перекидає дубнівський ґрунт, – типовий, однорідний, карбонатний, переповнений псевдоміцелієм, з сучасними кротовинами діаметром до 10 см, заповненими гумусовим матеріалом. Є дутики, червоточини (особливо у верхній частині). У нижній частині породи оглеєні.

Для відкладів, у яких залягають матеріали цього культурного шару, проведено датування за люмінесцентними методами, які дають змогу визначити їхній вік у межах $20,6 \pm 2,4$ тис. р. тому (TL), $19,5 \pm 1,6$ тис. р. тому і $19,5 \pm 1,5$ тис. р. тому (OSL), що відповідає техніко-типологічним особливостям збірки крем'яних артефактів. Леси над культурним шаром І продатовано на $18,8 \pm 1,6$ тис. р. тому [Łanczont et al., 2015a, s. 334; 2023, Supplement E].

Порівняно мала кількість ключових для атрибуції крем'яної індустрії категорій матеріалів – виробів з вторинною обробкою та нуклеусів – дещо ускладнює пошук аналогій. З певними застереженнями такими можуть вважатися пам'ятки Молодове V (шари 8–7) та Кормань IV (шари 6–5), пізньопалеолітичні шари Куличівки, Липи І. Однак відзначимо, що комплекси верхньопалеолітичних шарів Ігровиці І мають локальні особливості, які, ймовірно, сформувалися внаслідок розвитку місцевих індустрій [Ситник та ін., 2013, с. 50].

Ігровиця І. Культурний шар І-А був виокремлений О. Ситником лише в межах розкопу 2011 р. У стратиграфічному відношенні він залягав на глибині 2,3–2,5 м від рівня денної поверхні, у нижній частині лесової пачки, у вигляді компактного горизонту, що був відокремлений стерильними прошарками від культурних шарів І та ІІ. За винятком північної ділянки розкопу пам'ятки, цей культурний шар мав нечітку стратиграфічну позицію. У горизонтальній площині культурні рештки утворювали скупчення у північній частині розкопаної ділянки, однак слідів стаціонарного об'єкта тут виявлено не було. Збірка артефактів

цього шару налічує 1 370 предметів, які можна розділити на такі категорії: нуклеуси (2,6 %), знаряддя праці (2,8 %), відщепи (34 %), пластини (15,2 %), дрібні скалки та луски (12,8 %), природні уламки та невизначені сколи (32,6 %). Серія ядрищ досить промовиста та дозволяє повністю відтворити процес апробації та послідовні етапи використання сировини. Нуклеуси переважно призматичні, з одною або двома площадками, хоча зустрічаються й нетипові зразки, наприклад, човникоподібний нуклеус, який характерніший для індустрії фінального палеоліту. У колекції знарядь праці найбільше ретушованих пластин (14 екз.) та різців (8 екз.), переважно кутових та бічних; менше скобелів (4 екз.) та скребків (2 екз.). Назагал в обробці кременю спостерігається орієнтація на отримання пластинчастих заготовок, які згодом переоформлювали у знаряддя праці, відщепи ж переважно мають вигляд відходів виробництва [Ситник та ін., 2013, с. 43–49].

Оскільки стратиграфічно шар I-A міститься у тих же відкладах, що й описаний вище шар I цієї стоянки, дата $20,6 \pm 2,4$ тис. р. тому (TL) може бути також використана для окреслення його хронологічної позиції. Отримана також нова дата у $20,5 \pm 1,9$ тис. р. тому (OSL) для відкладів, що вміщують артефакти цього культурного горизонту [Łanczont et al., 2015a, s. 334; 2023, Supplement E].

У техніко-типологічному та хронологічному аспектах як аналогії для цього комплексу можна розглядати матеріали стоянок Ванжулів I (шар II) та Куличівка (шар II). Крім того, відзначається подібність у техніко-типологічному аспекті між збірками обох верхньопалеолітичних шарів Ігровиці I [Sytnyk, 2015, s. 786]. Цей факт разом з нечіткою стратиграфічною позицією культурного шару I-A викликає необхідність подальшого обґрунтування самостійності шару I-A.

Липа I. Єдиний верхньопалеолітичний культурний шар стоянки (див. рис. 2) виявлено у світло-коричневих суглинках, місцями світліших. Пам'ятку досліджено стаціонарними розкопками на площі 111 м^2 до глибини 2 м від рівня денної поверхні. Зафіксовано рештки одного житлово-побутового комплексу – конструкції овальної форми, обкладеної по дну та по краях кам'яними плитками з розташованим усередині вогнищем. Сировиною для виготовлення артефактів на стоянці Липа I служив місцевий волинський кремій з туронського ярусу верхньої крейди. Колір сировини чорний, чорно-сірий смугастий, трапляються поодинокі конкреції коричневого та жовтого кольорів. Крем'яні вироби пам'ятки Липа I вкриті інтенсивною блакитною або білою патиною [Савич, 1975, с. 41], що, очевидно, свідчить про складні умови захоронення культурних решток. Колекція крем'яних артефактів та відходів виробництва з верхньопалеолітичного культурного шару Липи I нараховує 4 970 предметів. У її складі В. Савич виокремив наступні категорії: нуклеуси (183 екз.), уламки та фрагменти ядрищ (301 екз.), пластини та їхні фрагменти (1 125 екз.), відщепи та їхні фрагменти (3 036 екз.), знаряддя (325 екз.). У збірці знарядь домінують різці (114 екз.) та скребки (88 екз.). Інші групи виробів – вістря, скреблоподібні знаряддя, скобелі, відбійники, проколки, ретушовані сколи – трапляються значно рідше [Савич, 1975, с. 41–43].

Артефакти Липи I знаходились у світло-коричневих суглинках над елювієм сарматських органогенно-оолітових вапняків на глибині 1,40–1,65 м від рівня денної поверхні. Детальніше стратиграфію пам'ятки встановити проблематично [Богуцький та ін., 2018].

В. Савич датував єдиний верхньопалеолітичний шар стоянки кінцевою фазою раннього етапу пізнього палеоліту.

Аналогії для верхньопалеолітичного культурного шару стоянки Липа I дослідник знаходить у матеріалах пам'яток Радомишль, Пушкарі, Молодове V (шари VI та VII), а також Костьонки I, Гагаріно (росія), Барца, Кехнець (Словаччина), Дольні Вестоніце, Павлов (Чехія), Звезинець, Пекарі III, Пшегожали (Польща) [Савич, 1975, с. 50–51].

Липа VI⁴. Культурний шар V зафіксовано у темно-сірих суглинках з темно-коричневими та сірими прошарками на глибині 4,70–4,80 м від рівня денної поверхні. Цей комплекс досліджено на площі 150 м². Найбільша концентрація артефактів простежувалась у північно-східній та південно-західній ділянках розкопу. Північно-східне скупчення мало овальну форму, у його межах та по периметру розташовано п'ять вогнищ, залишки яких простежувалися у вигляді овальних у плані та лінзоподібних у перерізі плям, насичених дрібними уламками деревного вугілля. В. Савич трактував його як залишки однокамерного наземного житла [Савич, 1975, с. 53]. Збірка найнижчого культурного шару стоянки Липа VI налічує 1 676 предметів та включає 18 нуклеусів, 236 пластин та їхніх фрагментів, 1 329 відщепів та відходів виробництва, 93 знаряддя. У збірці нуклеусів переважають призматичні та неправильно призматичні (по 3 екз.) й аморфні ядрища (6 екз.). У якості заготовок для виготовлення знарядь переважають пластини та їхні фрагменти. Серед виробів з вторинною обробкою найбільше різців (32 екз.) та скребків (23 екз.). Інші типи знарядь: скребла (8 екз.), пластини з крайовою ретушю та скобелів (10 екз.), вістря (6 екз.) та представлені поодинокими знахідками гостроконечники та проколки. У групі різців найбільше кутових (переважно виготовлених на пластинах). Переважна більшість скребків належать до типу кінцевих, мають дугастий або скошений робочий край. Osteологічні рештки представлені кістками мамонта, носорога, північного оленя тощо. Стан збереження кісток добрий, окремі екземпляри вкриті карбонатною кіркою. Також у цьому культурному шарі виявлено невелику збірку виготовлених з кістки та рогу артефактів: наконечник (дротика?), проколка, знаряддя для плетіння та фрагмент схематизованої антропоморфної статуетки.

В. Савич вбачав аналогії для матеріалів цього шару у пам'ятках Середнього Придністер'я: Молодове V (шар VI), Студениця «Біла гора»; Середнього Придніпров'я: Мізин, Гінці та ін. [Савич, 1962, с. 21; 1975, с. 53–68].

Липа VI. Культурний шар IV. Матеріали цього культурного шару виявлено у сірих суглинках зі смугами світло-сірого та темно-коричневого кольору на глибині 3,65–4,00 м від рівня денної поверхні. Знахідки зафіксовано на площі 150 м². Культурний шар насичений слабо, знахідки розпорошені. Єдине скупчення артефактів знаходилося у північно-східній ділянці розкопу й пов'язане з рештками вогнища. Об'єкт досліджений не повністю, оскільки його частина знаходилася за межами розкопаної ділянки. Колекція виробів з кременю налічує 105 предметів, включаючи такі категорії: нуклеус (1 екз.), пластини та їхні фрагменти (26 екз.), відщепи та відходи виробництва (74 екз.) і знаряддя (4 екз.). Єдиний нуклеус має неправильно призматичну форму. Колекція знарядь включає скребло, скобель, різець, фрагмент скребка та нуклеоподібний виріб з вторинною обробкою. Збірка osteологічних решток нечисленна, кістки фрагментовані, вкриті карбонатною кіркою; переважно належать мамонту та північному оленю.

Мала кількість матеріалів з культурного шару IV не дозволяє надійно визначити аналогії для нього, але, на думку В. Савича, він близький до культурного шару V стоянки Молодове V та, відповідно, може бути датований пізньою порою верхнього палеоліту [Савич, 1975, с. 68–70].

Липа VI. Культурний шар III виявлено у сірих суглинках з тонкими прошарками темно-коричневого та жовтого кольорів на глибині 2,50–2,60 м від денної поверхні. Археологічні матеріали розпорошені по усій дослідженій площі (353 м²), але переважно концентруються у південно-західній частині розкопу. Три аморфні скупчення крем'яних артефактів та кісток викопних тварин В. Савич трактував як залишки житлових споруд. Також зафіксовано рештки трьох вогнищевих плям, які містяться у межах «жител». Об'єкти мають овальну форму, потужність лінз 2–6 см, заповнення насичене дрібними фрагментами деревного вугілля. Ще

⁴ Для пам'ятки Липа VI характеристику культурних шарів наводимо за В. Савичем [Савич, 1975]. Стратиграфію стоянки та її датування наведено після опису всіх культурних горизонтів пам'ятки V і VI поселенських етапів [Богуцький та ін., 2018].

три маленькі вогнища знаходяться поза «житлами». Колекція крем'яних артефактів культурного шару III налічує 3 861 предмет. Серед них наявні такі категорії: нуклеуси (23 екз.), пластини та їхні уламки (409 екз.), відщепи та відходи виробництва (3 329 екз.), знаряддя (100 екз.). Серед нуклеусів переважають призматичні та неправильно призматичні (9 екз.), також велика кількість ядрищ, залишених на ранній стадії розщеплення (19 екз.). У збірці виробів із вторинною обробкою найбільше різців – 60 екз. Переважають кутові, виготовлені на пластинах та фрагментах пластин. Порівняно великі групи становлять пластини з крайовою ретушшю (15 екз.) та скребла (7 екз.). Інші категорії знарядь – скрепки, скобелі, сокироподібні знаряддя та інші – поодинокі. Колекція остеологічних решток численна, переважно представлена кістками мамонта та північного оленя.

В. Савич датував цей культурний шар пізнім етапом верхнього палеоліту та вбачав аналогії для нього у матеріалах стоянки Молодове V (шар III), Гінці, Чулатово II [Савич, 1975, с. 70–82].

Липа VI. Культурний шар IIa. Залишки цього шару простежено на глибині 0,56–1,24 м від нульової позначки у прошарку темно-коричневих суглинків по усій дослідженій площі пам'ятки (353 м²). Найінтенсивніше насичена знахідками з цього культурного шару південно-західна ділянка розкопу, де розташовані три вогнища. Ці об'єкти мають овальну форму, заповнення потужністю 2–6 см насичене дрібними фрагментами деревного вугілля. Збірка остеологічних решток нечисленна, кістки фрагментовані, вкриті карбонатною кіркою. Понад 60 % кісток належать північному оленю. Колекція крем'яних артефактів налічує 4 654 предмети та складається з таких категорій: нуклеуси (26 екз.), пластини та їхні фрагменти (904 екз.), відщепи та відходи виробництва (3 626 екз.), знаряддя (98 екз.). У групі нуклеусів переважають аморфні ядрища (15 екз.). Серед знарядь найбільше різців (44 екз., серед яких переважають кутові, виготовлені на уламках пластин) та скребоків (12 екз., переважно виготовлені на коротких уламках пластин, з заокругленим робочим краєм). Інші типи знарядь (відбійники, скребла, скобелі, виїмчасті знаряддя, пластини з притупленим краєм тощо) малочисленні. Зустрічаються у цьому шарі поодинокі вироби з кістки: руків'я для знарядь та намистини, виготовлені з кісток дрібних ссавців та птахів [Савич, 1969].

Аналогії для матеріалів цього культурного шару В. Савич вбачав у пам'ятках Придністер'я: Молодове V (шари II–III), Молодове I, Бабин, а також басейну Дніпра: Володимирівка, Гінці [Савич, 1962, с. 23; 1975, с. 83–93].

ПІЗНІЙ ПЕРІОД ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ – ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ

VI етап (MIS 2, 20–12 тис. р. тому)

Ванжулів I. Культурний шар I. Культурні рештки цього шару зафіксовано на глибині від 0,40–0,60 до 1,00–1,50 м від рівня денної поверхні. Більшість із них знаходилися у горизонті В сучасного ґрунту, тобто на переході між верхньоплейстоценовими та голоценовими відкладами (див. рис. 2). Значна частина матеріалів цього комплексу знаходилася у перевідкладеному стані, однак у північно-східному куті розкопаної площі фіксувалася ділянка, на якій знахідки збереглися *in situ*. Розташування артефактів у горизонтальному плані в межах цієї ділянки дає змогу інтерпретувати цей культурний шар як залишки кременярської майстерні. До такої гіпотези схиляє наявність у колекції крем'яних виробів великої кількості напівфабрикатів, уламків сировини та нуклеусів, залишених на фінальній стадії утилізації. Загалом збірка (рис. 12) налічує 318 предметів, включаючи нуклеуси та їхні уламки (4 %), знаряддя праці (3,1 %), відщепи (44,2 %), пластини (14,9 %), дрібні скалки та луски (17,1 %), природні уламки та невизначені сколи (16,7 %). У групі ядрищ переважно представлені призматичні, об'ємні, одно- або двоплощадкові нуклеуси, спрямовані на продукування невеликих пластин видовжених пропорцій. У невеликій збірці знарядь переважають різці (4 екз.) та кінцеві скрепки (4 екз.). Решта типів виробів з вторинною обробкою – комбіноване знаряддя, зубчасто-виїмчаста форма (скобель?), сколи з ретушшю –

представлені поодинокими знахідками. Особливу увагу у цьому наборі знярядь привертає масивне високе скребло, яке має аналогії серед матеріалів значно давніших стоянок доби раннього верхнього палеоліту [Ситник та ін., 2014, с. 199–206].

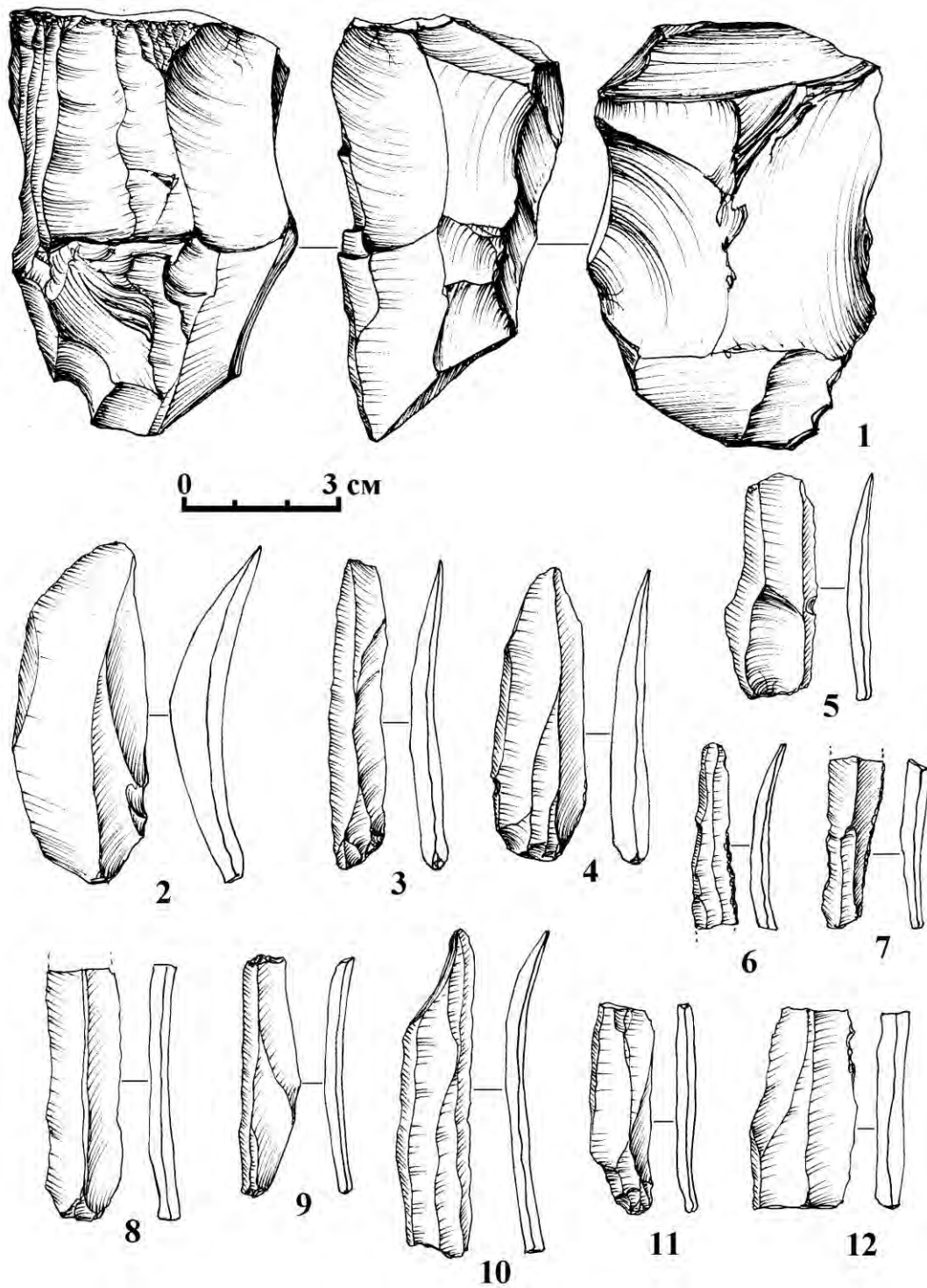

Рис. 12. Верхній палеоліт. Ванжулів I. Культурний шар I. 1 – нуклеус, 2–12 – зняряддя
Fig. 12. Upper Palaeolithic. Vanzhuliv I. Layer I. 1 – core, 2–12 – tools

Стратиграфічно культурний шар I Ванжулова I залягає у горизонті В сучасного ґрунту (див. рис. 10), який складений суглинками щільними, призматичними, бурими, озалізненими, пористими, з білястою підзолистою присипкою.

Згідно з висновками М. Левчука цей шар датується добою енеоліту–бронзи [Левчук, 1997, с. 74]. Однак, ґрунтуючись на результатах нових польових досліджень та повторного опрацювання колекції артефактів з розкопок 1980–1990-х років, можна зробити висновок про існування окремого шару доби фінального палеоліту, до якого потрапили поодинокі артефакти з пізніших поселень неоліт-енеолітичного та бронзового часу. Підйомні матеріали з цих поселень, ймовірно, були зафіксовані під час обстеження поверхні пам'ятки у 2013 р. За техніко-типологічними характеристиками збірки крем'яного інвентарю його вік можна орієнтовно визначити у 12–8 тис. р. тому. Для відкладів, що залягають під горизонтом В сучасного ґрунту, в якому міститься культурний шар I, отримано TL-дати: 15,4±2,3 тис. р. тому (Гданськ), 15±2 тис. р. тому (Люблін) [Ситник та ін., 2014, с. 175].

Аналогіями для цього культурного шару можна вважати синхронні фінально-палеолітичні горизонти стоянок Волині (шар I Куличівки, верхні шари Липи VI та ін.) [Ситник та ін. 2014, с. 198–199].

Великий Глибочок I. Культурний шар I зафіксований у горизонті В сучасного ґрунту на контакті з верхньою частиною пачки верхньоплейстоценових лесів. Глибина залягання від рівня денної поверхні на ділянках різних розкопів змінюється від 0,70–1,20 до 1,20–1,60 м. Переважна більшість матеріалів цього шару збереглися у перевідкладеному стані, лише на окремих ділянках розкопаної площі (у загальному до 12 м²) їх зафіксовано у непорушеному вигляді. Загальна чисельність збірки крем'яних артефактів – 773 предмети, однак 153 з них (п'ята частина колекції) являють собою аморфні сколи та уламки сировини, які погано надаються для класифікації, що негативно впливає на достовірність отриманих результатів техніко-типологічного аналізу [Ситник, Богуцький, 1998, с. 57–58].

Колекція знахідок, придатних для визначення, включає такі категорії: нуклеуси (26 екз.), знаряддя праці (49 екз.), відщепи (311 екз.) та пластини (224 екз.). Усі виявлені ядрища належать до типу призматичних. Переважають одноплощадкові нуклеуси (14 екз.), менше двоплощадкових (6 екз.) та поперечних (2 екз.); одиничними екземплярами представлено човникоподібні та ортогональні. Як заготовки для продукування знарядь праці домінують пластини (80 % колекції). Представлено такі типи виробів з вторинною обробкою: скребки (12 екз.), ретушовані відщепи (10 екз.), ножеподібні ретушовані пластини (9 екз.), різці (5 екз.), «свідеродні» наконечники (3 екз.), пластини з притупленим краєм (2 екз.), зубчасті (2 екз.) та виїмчасті (2 екз.) форми, а також один трапецієподібний мікроліт. Більша частина знарядь праці у цій збірці, за винятком наконечників, окремих різців та скребок, виглядає атиповими, що також ускладнює їхню культурно-хронологічну атрибуцію [Ситник, Богуцький, 1998, с. 6–66].

Стратиграфічно культурний шар I Великого Глибочка I приурочений до горизонту В сучасного ґрунту, який залягає на лесах верхньої частини MIS 2 (див. рис. 2). Горизонт В складений супісками жовто-сірими, переповнений червоточинами діаметром до 2 см і кротовинами діаметром до 10 см, заповненими матеріалом гумусового горизонту. Супіски інтенсивно взаємодіють із соляною кислотою і вміщують карбонатні дутики діаметром до 5 см. Їхня кількість зростає до подошви шару. Горизонт В сучасного ґрунту сформований на супіщаних лесах з великою кількістю карбонатних дутиків та псевдоміцелію. Тут також багато сучасних кротовин і червоточин.

Для відкладів, у яких виявлено матеріали цього культурного шару, отримано дати за допомогою OSL-методу: 9,05±0,27 тис. р. тому, 19,21±0,69 тис. р. тому (Глівіце). Для лесів, що залягають під сучасним ґрунтом, відомо дві дати: OSL – 13,26±0,39 тис. р. тому (ймовірно, найбільше відповідає періоду функціонування стоянки), TL – 16,0±2,1 тис. р. тому [Sytnyk, 2015, s. 795; Łanczont et al., 2023, p. 9]. На ранніх етапах дослідження пам'ятки цей шар був

інтерпретований як мезолітичний [Сытник, 1989, с. 90; Ситник, Богуцький, 1998, с. 57–59]. Наприклад, Л. Мацкевий відносив його до групи пам'яток Кунин I культури Кунин-Нобель [Мацкевой, 1991, с. 25, 47]. Однак згодом хронологічну позицію цього комплексу переглянуто та зараховано його до кола пам'яток свідерської культури Волині періоду фінального палеоліту.

Аналогії для культурного шару I стоянки Великий Глибочок I потрібно шукати у межах цього осередку. Наприклад, такими можуть бути стоянки Нобель та Красносілля [Sytnyk, 2015, s. 795–796].

Липа VI. Культурний шар II. Матеріали цього шару зафіксовано у сірих суглинках з червонуватими і світло-жовтими тонкими характерними прошарками та іржавими плямами на глибині 0,40–0,33 м нижче нульової позначки. У планіграфічному аспекті знахідки досить рівномірно розповсюджені по усій дослідженій території (353 м²). Основна концентрація артефактів пов'язана з п'ятьма вогнищами, які знаходилися у центральній та північно-східній ділянках розкопу. Вогнища овальні або округлі, їхній максимальний розмір 1,95×1,30 м. У колекції крем'яних артефактів (1 276 предметів) представлено такі категорії: нуклеуси (8 екз.), пластини та їхні фрагменти (289 екз.), відщепи та відходи виробництва (927 екз.), знаряддя (52 екз.). У категорії нуклеусів у рівній кількості представлені призматичні та аморфні ядрища. У колекції знарядь переважають різці (26 екз.), здебільшого кутові (12 екз.), скребки (8 екз.) та пластини з притупленим краєм (10 екз.). Знаряддя інших типів поодинокі [Савич, 1975, с. 93–97].

В. Савич відзначав подібність матеріалів цього шару до колекції культурного шару IIa та датував їх пізньою порою верхнього палеоліту.

Аналогіями для культурного шару II дослідник вважав збірки стоянок Придністер'я (Молодове V, шар II; Вороновиця I, верхній шар; Атаки I), Придніпров'я (Володимирівка, Гінці, Кирилівська стоянка), а також пам'яток з території Центральної та Західної Європи (Мадлен, Бокштейн, Таїнген) [Савич, 1975, с. 93–97].

Липа VI. Культурний шар I залягає на глибині 0,80–0,65 м вище рівня основної нульової позначки. Його досліджено на площі 353 м². Матеріали переважно концентрувалися у північно-східній та центральній ділянках розкопу, не утворюючи помітних скупчень. Колекція крем'яних артефактів складається з 790 предметів, включаючи один нуклеус, 20 знарядь та їхніх фрагментів, 167 пластин (цілих та фрагментів), 602 відщепів та відходів. У збірці знарядь переважають різці та скребки. Інші категорії виробів із вторинною обробкою представлені поодинокими знахідками. Типологічно знаряддя культурного шару I подібні до матеріалів культурного шару II.

В. Савич визначав цей шар як залишки короткотривалої стоянки та відносив її до кінцевої фази доби палеоліту [Савич, 1975, с. 99–100].

З метою уточнення стратиграфії пам'ятки Липа VI, а також кореляції виділених В. Савичем культурних горизонтів з іншими одновіковими пам'ятками Волино-Поділля у 2012 р. на цій пам'ятці проведено польові геолого-археологічні роботи, у ході яких описано розріз та відібрано низку зразків на абсолютні датування відкладів. Результати цих робіт опубліковано [Богуцький та ін., 2018]. Згідно з цими даними у розрізі пам'ятки Липа VI розкрито і продатовано майже всі горизонти і підгоризонти верхньоплейстоценової частини розрізу (MIS 2–3, частково MIS 4). На жаль, під час цих досліджень у розрізі безпосередньо над дубнівським ґрунтом виявлено лише один верхньопалеолітичний артефакт, приналежність якого до культурних шарів пам'ятки, виділених В. Савичем, встановити проблематично.

За даними термолюмінесцентного датування визначено вік порід (див. рис. 2): MIS 2 – надкрасилівський лес (15,6±2,1 тис. р.), красилівський підгоризонт (15,1±2,1 тис. р., 17,8±2,5 тис. р.), підкрасилівський лес (21,4±2,8 тис. р.), рівненський підгоризонт (20,6±3,0 тис. р.), підрівненський лес (20,5±2,9 тис. р.), наддубнівська соліфлюкційна пачка (26,0±3,6 тис. р.), у якій виявлено єдиний верхньопалеолітичний артефакт; MIS 3 – дубнівський ґрунт (26,8±3,7 тис. р., 26,8±3,7 тис. р., 29,0±4,0 тис. р., 59,4±8,2 тис. р.); MIS 4 – піддубнівська

шарувата пачка (60,2±8,4 тис. р., 68,8±9,6 тис. р.) [Богуцький та ін., 2018]. На жаль, скорелювати нові дані стратиграфії та абсолютного датування відкладів з наведеними В. Савичем розрізами та наявними в них культурними горизонтами поки що не вдалось.

Куличівка. Культурний шар I. Глибина залягання першого шару – 0,93–1,06 м від рівня денної поверхні. Цей культурний горизонт пов'язаний із темно-коричневими грудкуватими суглинками буро-каштанового забарвлення (за І. Івановою – викопний ґрунт аллеред).

Матеріали культурного шару I трапляються у різній концентрації на усій дослідженій території стоянки (2 460 м²). У цьому шарі виявлено чотири відкритих вогнища, одне житло та вісім скупчень артефактів (за В. Савичем). Об'єкти та найбільша концентрація артефактів шару I спостерігаються у північній частині мису Куличівки, найменша – у південній та південно-західній.

Загальна збірка крем'яних виробів першого шару налічує більше 45 000 предметів. Серед них нуклеуси та їхні фрагменти (1,9%), пластини та їхні фрагменти (12%), відщепи та відходи виробництва (82,9%), знаряддя праці (3,2%). У колекції ядрищ переважають аморфні, призматичні та неправильно призматичні, менше багатогранних, конічних та однобічних сплюснених. У групі знарядь найбільше скребків, різців, пластин та їхніх фрагментів; значно менше вістер, скобелів, проколок та скреблоподібних знарядь. В. Савич говорив про значну подібність у типологічній структурі збірки шару I та нижніх шарів (II–III) стоянки. Відмінність між ними полягає у гіршому збереженні матеріалів шару I та порівняно слабких проявах пізньомустьєрських рис в обробці кременю.

На реперній ділянці розкопу IV культурний шар I досить бідний (концентрація артефактів становила лише 1–2 кремені на 1 м²). Глибина залягання від 0,01–0,22 м (нижня частина схилу, південна ділянка розкопу) до 1,97–2,37 м (верхня ділянка схилу, північна частина розкопу) від основної нульової лінії. Колекція кременів, що опрацьована авторами, складається з 220 крем'яних артефактів. Збірка включає такі групи виробів: нуклеуси та їхні фрагменти (2,7%), сколи (83,6%), відходи виробництва (8,7%), знаряддя (5%). За кількісним складом та техніко-типологічними характеристиками збірка шару I демонструє риси, притаманні для комплексів поселенських структур, близьких до покладів крем'яної сировини [Коропецький, 2006, с. 188–191].

Виникає припущення, що внаслідок активних делювіальних та інших схилових процесів певна частина артефактів культурного шару II потрапила до I (верхнього) культурного шару. Особливо добре наслідки цих процесів помітні в нижній частині схилу, де леси мають мінімальну потужність або ж цілком денудовані, а культурні шари верхнього і нижнього горизонтів практично накладені один на інший. Обидва ці поселенські рівні додатково збагачені матеріалами зі зруйнованих нижніх горизонтів з культурними впливами оріньяку та богунісьєну. Для порівняльних характеристик матеріали культурного шару I на усій розкопаній площі непридатні – колекції змішані, комплекс негомогенний.

Стратиграфічно культурний шар I Куличівки пов'язаний з верхньою частиною фінальноплейстоценових лесів і нижньою частиною сформованого на них горизонту В сучасного ґрунту (див. рис. 2). Лесова пачка складена пилюватими супісками, карбонатними, шаруватими; шаруватість при цьому хвиляста. Колір пачки палевий. Пачка містить дрібні (до 2 см у поперечнику) уламки карбонатів (здебільшого крейди). Від покрівлі вона розбита вузькими вертикальними тріщинами, які продовжуються і в підстильних породах. Відстань між тріщинами 0,5–0,6 см, їхня максимальна ширина не перевищує 1,0 см. Заповнювач тріщин білий і палевий карбонатний пісок, іноді озалізнений. Нижня частина лесової пачки оглеєніша і озалізнєніша. У пачці є сучасні кротовини до 10 см діаметром, заповнені як матеріалом гумусового горизонту, так і піщаним матеріалом палевого кольору. Біля нижнього контакту цієї пачки трапляються крем'яні верхньопалеолітичні артефакти. Поза сумнівом, вона також несе сліди делювіально-соліфлюкційного перевідкладання.

Горизонт верхньоплейстоценових лесів, з яким пов'язані матеріали цього культурного шару, датується за TL-методом на 16 ± 2 тис. р. тому [Ситник та ін., 2012, с. 100–101].

Аналогії для культурного шару I Куличівки В. Савич вбачав у таких пам'ятках, як Липа I, Пушкарі, Молодове V (шар 7) [Савич, 1975, с. 35–36]. Відзначимо, що припущення про подібність матеріалів верхніх шарів Куличівки та збірок з липських пам'яток залишається дискусійним [Ситник, 1998а, с. 195].

Бармаки. Культурний шар II виявлений у чотирьох відмінних за кольором (жовтий, білястий, коричнево-сірий, палевий) шарах лесоподібних суглинків, з якими пов'язані відповідні археологічні горизонти (2a–2d). Загальна розкопана площа стоянки, на якій зафіксовано матеріали культурного шару II, складає 147 м^2 . У її межах виявлено чотири господарські об'єкти: три ями та скупчення фрагментів мергелю. Останнє могло бути залишками відомостки, що оточувала вогнище [Чабай та ін., 2020с, с. 109]. Всі об'єкти концентрувалися у східній частині розкопу. Найінтенсивніше скупчення археологічних матеріалів пов'язане з ямою I. Усередині цього об'єкту та поруч з ним виявлено близько 10 тис. виробів з кременю та кілька десятків фрагментів кісток викопних тварин [Пясецький, 1997, с. 153]. Загальна збірка крем'яних артефактів з культурного шару II (дослідження 2018–2019 років) налічує 100 593 предмети та включає такі категорії: пренуклеуси та нуклеуси (0,08%), знаряддя та різцеві сколи (1,38%), відщепи (4,18%), пластини (2,92%), мікропластини (0,68%), дрібні скалки та луски (88,11%), невизначені сколи та природні уламки (2,64%). У категорії ядрищ переважають торцеві типи, поздовжні одноплощадкові, спрямовані на отримання пластин та мікропластин. Розколювання відбувалось за допомогою м'якого відбійника. У збірці знарядь праці найбільше різців (217 екз.), ретушованих сколів (144 екз.), мікролітів (110 екз.), тронкованих сколів (78 екз.) та невизначених знарядь (50 екз.). Меншою кількістю знайдок представлені скребки (17 екз.), свердла-проколки (7 екз.), комбіновані знаряддя (3 екз.), мікрорізці та вістря на пластинах (по 2 екз.) та зубчасті (1 екз.). У домінуючій групі різців найбільше виготовлених на косо-тронкованих пластинах бокових форм [Чабай та ін., 2020с, с. 111–121].

Стратиграфічно культурний шар II Бармаків пов'язаний з верхньою частиною верхнього горизонту верхньоплейстоценових лесів, які формувалися під час фінальної частини максимуму останнього льодовикового періоду.

Для цього культурного шару отримано низку радіовуглецевих дат: 18 663–19 111 calBP, 18 739–19 202 calBP та 18 828–19 272 calBP, за якими можна визначити його хронологічну позицію у межах 19,2–18,7 тис. р. тому, що робить його одним з найдавніших епіграветських комплексів регіону [Чабай та ін., 2020с].

Аналогією для культурного шару II Бармаків вважається мізинська індустрія епіграветського технокомплексу Середнього Придніпров'я. До найраніших проявів епігравету в Середньому Придніпров'ї також відносять стоянки Пушкарі IX (шар II), Чулатів (шар I), Межиріч (шар I та II фаза заселення), Тимонівка (шар I) [Нужний, 2015; Нужний, Пясецький, 2003; Пясецький, 2009; Пясецький, 1997; Чабай та ін., 2019, с. 213; 2020с, с. 121–122].

Висновки. Для усіх виділених культурних горизонтів палеолітичних пам'яток Волино-Поділля узагальнено дані про комплекси археологічних матеріалів, схарактеризовано їхню стратиграфію та хронологію, наведено аналогії.

На основі проведених досліджень у добі середнього та верхнього палеоліту для території Волино-Поділля виділено шість хронологічних етапів заселення. Найстарший із них пов'язаний з коршівським викопним ґрунтовим комплексом (гумусовим та елювіальним горизонтами ґрунту старшої фази коршева, MIS 7) багатошарової палеолітичної пам'ятки Великий Глибочок I. Цим етапом розпочинається заселення Волино-Поділля середньопалеолітичною людиною. Є усі підстави говорити, що початок середнього палеоліту регіону репрезентує саме цей етап. Наймолодший хронологічний етап заселення Волино-Поділля у верхньому палеоліті припав на завершальну фазу максимуму останнього зледеніння

та час панування перигляціальних умов красилівського палеокріогенного етапу. В цей період функціонували стоянки Ванжулів I (культурний шар I), Великий Глибочок I (культурний шар I), Липа VI (культурні шари I і II), Бармаки (культурний шар II) та ін.

Сировиною для виготовлення артефактів майже винятково слугував високоякісний місцевий волинський кремій з туронських відкладів верхньої крейди, повсюдно поширений у регіоні.

Прослідковано зміни у техніці обробки кременю від розвинутих середньопалеолітичних (левалуа) до фінальнопалеолітичних (епігравет та свідер) індустрій. Найраніші середньопалеолітичні стоянки демонструють традиції левалуа з домінуванням заготовок на відщепях (Буглів V, шар I; Великий Глибочок I, шари III, III-A, III-B) та на пластинах (Буглів V, шар II). Етап переходу від середнього до пізнього палеоліту та ранній період верхнього палеоліту представлені матеріалами індустрій Богуніце (Куличівка, шар IV) та оріньяцької (Великий Глибочок I, шар II; Куличівка, шари II та III). Серед матеріалів середньої та пізньої пори верхнього палеоліту відзначимо епіграветську збірку шару II стоянки Бармаки та свідерські матеріали шару I стоянки Великий Глибочок I. Крем'яні збірки низки верхньопалеолітичних стоянок досліджуваного регіону демонструють чіткі ознаки індустрій цього періоду (призматичні нуклеуси, орієнтація на отримання пластинчастих заготовок), однак у наборі виробів із вторинною обробкою відсутні характерні знаряддя, що не дає змоги віднести їх до конкретної індустрії (Ванжулів I, шар II; Великий Глибочок I, шар II). Комплекси окремих пам'яток доби верхнього палеоліту характеризуються домішкою архаїчних або навпаки – більш пізніх матеріалів (Ванжулів I, культурний шар I), або наявністю локальних техніко-типологічних особливостей (Ігровиця I, культурний шар I), які також ускладнюють їхню культурно-хронологічну інтерпретацію.

Серед аналогій для пам'яток Волино-Поділля переважають матеріали суміжних областей Східної Польщі та Придністер'я, що свідчить про спільний еволюційний розвиток означених регіонів, однак зустрічаються й віддаленіші, зокрема, центральноєвропейські стоянки індустрії Богуніце, що є ознакою глобальних міграційних процесів, які охоплювали широкі території Європи та Азії.

Авторський внесок. АБ, ОТ – природнича складова досліджень, у т.ч. оцінка ролі палеокріогенних делювіально-соліфлюкційних процесів у перевідкладанні палеолітичних культурних горизонтів; ОС, РК – археологічна складова досліджень; всі автори – участь у польових дослідженнях, написання і редагування тексту, підготовка ілюстрацій.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори цієї статті заявляють, що у них немає існуючого конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, які могли б вплинути на дослідження, результати яких наведено у цій статті.

Подяки. Дослідження частково профінансоване Національним фондом досліджень України і є частиною проекту «Розвиток палеокріогенних процесів у плейстоценовій лесово-грунтовій серії України: інженерно-геологічний, ґрунтовий, кліматичний, природоохоронний аспекти» (2020.02/0165), а також держбюджетної теми відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Повсякдення і мілітарна культура давнього населення заходу України» (0124U002580).

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку (1981). АН УРСР, Ін-т сусп. наук; [І. П. Герета, Р. Т. Грибович, Л. Г. Мацкевой та ін. ; редкол.: О. П. Черниш (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 308 с.

Богуцький, А., Ланчонт, М., Томенюк, О., Ситник, О. (2012). Делювіально-соліфлюкційні процеси й проблеми перевідкладення і датування палеолітичних культурних горизонтів. *МДАПВ*, 16, 55–64.

Богуцький, А., Ситник, О., Ланчонт, М., Федорович, С., Стандзіковський, К., Томенюк О. (2014). Опорний розріз Буглів V та його значення для вивчення однойменної палеолітичної пам'ятки. *МДАПВ*, 18, 87–96.

Богуцький, А., Ситник, О., Томенюк, О., Коропецький, Р. (2018). Верхній палеоліт Мізоцької височини на матеріалах стоянок Липа I та Липа VI: природне середовище, вік, техніка обробки кременю, первісне мистецтво. *МДАПВ*, 22, 23–41. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-23-41>

Богуцький, А., Ситник, О., Томенюк, О., Коропецький, Р., Ланчонт, М. (2019). Пам'ятки середнього палеоліту в околицях Маріямполья на Дністрі. *МДАПВ*, 23, 26–42. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-26-42>

Богуцький, А., Томенюк, О., Ситник, О., Коропецький, Р. (2020). Нові дані про вік середньопалеолітичної пам'ятки Пронятин (Подільська височина). *МДАПВ*, 24, 47–65. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-47-65>

Богуцький, А., Волошин, П., Томенюк, О. (2021). Лесовий покрив Волинської височини: стратиграфія, опорні розрізи, інженерно-геологічна характеристика. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 152 с.

Коропецький, Р. (2005). Пам'ятка Кременець I у дослідженнях В. Савича (1968–1989). *АДЛУ*, 8, 237–264.

Коропецький, Р. (2006). Проблеми дослідження пізньопалеолітичного культурного шару I Куличівки. *АДЛУ*, 9, 179–192.

Левчук, М. (1997). Пізньопалеолітичний шар Ванжулова I. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*, 72–83.

Мацкевой, Л. (1991). *Мезолит Запада України*. Київ, 147 с.

Нужний, Д. Ю. (2015). *Верхній палеоліт західної і північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ, 478 с.

Нужний, Д. Ю., Пясецький, В. К. (2003). Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині. *Кам'яна доба України*, 2, 58–74.

Полянський, Ю. (1929). Подільські етюди: тераси, леси і морфологія галицького Поділля над Дністром. *Збірник Мат.-природ.-лікар. секції НТШ*, 20. Львів. 191 с.

Пясецький, В. К. (1997). Начало раскопок познепалеолитического поселения Ровно (Бармаки). *Российская археология*, 1, 151–162.

Пясецький, В. К. (2009). *Палеоліт Волинської височини і Малоого Полісся*. Рівне, 238 с.

Рудинський, М. Я. (1952). Дубно-Кременецька палеолітична експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, 143–154.

Савич, В. (1962). Багатошарова палеолітична стоянка Липа VI. *МДАПВ*, 4, 19–27.

Савич, В. (1968). Исследования позднепалеолитической стоянки Липа I на Волини. *Археологические открытия 1967 г.*, 203.

Савич, В. (1969). Костяные изделия стоянки Липа VI. *БКИЧП*, 36, 136–141.

Савич, В. (1975). *Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині*, Київ, 136 с.

Савич, В. (1995). Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у м. Кременці. *МДАПВ*, 6, 22–31.

Сытник, А. С. (1978). Мустьерская стоянка под Тернополем. *Археологические открытия 1977 г.*, 389.

Сытник, А. С. (1979). Исследования палеолита на Тернопольщине. *Археологические открытия 1978 г.*, 409–410.

Сытник, А. С. (1980). Исследования Тернопольской палеолитической экспедиции. *Археологические открытия 1979 г.*, 343.

Сытник, А. С. (1981). Новые данные о палеолите Тернопольщины. *Археологические открытия 1980 г.*, 313–314.

Сытник, А. С. (1983). Раскопки мустьерской стоянки Пронятин под Тернополем. *Археологические открытия 1981 г.*, 324–325.

Сытник, А. С. (1984). Новые палеолитические и мезолитические памятники в Приднестровье. *Археологические открытия 1982 г.*, 332–333.

Сытник, А. С. (1985). Новые палеолитические и мезолитические памятники в Приднестровье. *Археологические открытия 1983 г.*, 359–360.

Сытник, А. С. (1987). Исследования палеолита в западной Подолии. *Археологические открытия 1985 г.*, 419.

Сытник, А. С. (1989). Палеолит Приднестровской Подолии. *Каменный век: памятники, методика, проблемы*, 86–93.

Ситник, О. (1995). Звіт про результати археологічних досліджень Тернопільської палеолітичної експедиції пізньоашельської стоянки Буглів V на Тернопільщині у 1994 р. *НА ВА ІУ НАНУ*.

Ситник, О. (1996). Звіт про результати археологічних досліджень Тернопільської палеолітичної експедиції пізньоашельської стоянки Буглів V та ранньомустьєрської Галицької стоянки на Івано-Франківщині у 1995 р. *НА ВА ІУ НАНУ*.

Ситник, О. (1998а). До питання про «липську палеолітичну культуру» на Волині. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової Історико-краєзнавчої конференції 20–23 січня 1998 року*, Луцьк, 192–196.

Ситник, О. (1998b). Звіт про результати досліджень Тернопільської палеолітичної експедиції стоянки Великий Глибочок I і Галич I у 1997 р. *НА ВА ІУ НАНУ*.

Ситник, О. (1999). Звіт про археологічні дослідження Палеолітичної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1998 р. *НА ВА ІУ НАНУ*.

Ситник, О. (2000). *Середній палеоліт Поділля*. Львів, 371 с.

Ситник, О. (2005). Звіт про археологічні дослідження Палеолітичної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 2004 р. Розкопки багат шарової палеолітичної стоянки Єзупіль I, верхньопалеолітичних стоянок Галич I та Галич II, розвідкові дослідження палеолітичних пам'яток Буглів V, Кременець I (Куличівка). *НА ВА ІУ НАНУ*.

Ситник, О. (2012). Середній палеоліт Поділля: підсумки, перспективи, прорахунки. *МДАПВ*, 16, 41–43.

Ситник, О. (2014). Дослідження палеолітичної стоянки Ванжулів I у 2013 р. *АДУ*, 234–235.

Ситник, О., Богущький, А. (1998). *Палеоліт Поділля: Великий Глибочок I*. Львів, 144 с.

Ситник, О., Богущький, А., Коропецький, Р., Томенюк, О., Ланчонт, М., Кусяк, Я., Мадейська, Т. (2011). Нові датування та геологічно-археологічні дослідження палеолітичної стоянки Пронятин. *МДАПВ*, 15, 257–279.

Ситник, О., Богущький, А., Коропецький, Р., Ланчонт, М., Мадейська, Т., Кусяк, Я. (2012). Нові датування палеолітичних шарів Куличівки. *МДАПВ*, 16, 76–103.

Ситник, О., Богущький, А., Ланчонт, М., Мадейська, Т., Коропецький, Р., Томенюк, О. (2014). Ванжулів I – опорна палеолітична пам'ятка Волино-Поділля. *МДАПВ*, 18, 172–211.

Ситник, О., Богущький, А., Ланчонт, М., Томенюк, О., Коропецький, Р., Станзіковський, К., Мрочек, П. (2016). Маріямпіль V – нова середньопалеолітична пам'ятка Галицького Придністер'я. *МДАПВ*, 20, 221–236.

Ситник, О., Коропецький, Р. (2010). Палеолітична стоянка Куличівка: культурний шар IV. *МДАПВ*, 14, 17–46.

Ситник, О., Коропецький, Р. (2012). Куличівка: культурний шар III. *МДАПВ*, 16, 367–430.

Ситник, О., Коропецький, Р. (2014). Пізньопалеолітична стоянка Куличівка: Культурний шар II. *МДАПВ*, 18, 33–77.

Ситник, О., Коропецький, Р., Богущький, А., Томенюк, О., Ланчонт, М., Мадейська, Т., Крайцаж, М., Крайцаж, М. (2013). Багат шарова палеолітична стоянка Ігровиця I. *МДАПВ*, 17, 22–72.

Ситник, О., Коропецький, Р., Томенюк, О. (2020). Вияви духовної культури в палеоліті на території заходу України. *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)*. [Колективна монографія] / [відп. ред. Наталя

Булик; упоряд. Олена Томенюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. С. 11–35.

Чабай, В., Дудник, Д., Ступак, Д., Весельський, А. (2022). Польові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Бармаки у м. Рівне. *Археологічні дослідження в Україні 2020*, 273–278.

Чабай, В., Ступак, Д., Весельський, А., Дудник, Д. (2019). Характеристика процесу акумуляції другого культурного шару верхньопалеолітичної стоянки Бармаки. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Матеріали роботи*, 213–225.

Чабай, В., Ступак, Д., Весельський, А., Дудник, Д. (2020а). Верхньопалеолітична стоянка Бармаки у м. Рівне. *Археологічні дослідження в Україні 2018*, 179–182.

Чабай, В., Ступак, Д., Весельський, А., Дудник, Д. (2020б). Розкопки верхньопалеолітичної стоянки Бармаки. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, 252–255.

Чабай, В., Ступак, Д., Весельський, А., Дудник, Д. (2020с). Стоянка Бармаки в контексті епіграфету Середнього Подніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), 107–125.

Черниш, О. (1954). Карта палеоліту УРСР. *Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР*, 2, 67–152.

Bogucki, A., Cyrek, K., Konecka-Betlej, K., Lanczont, M., Madeyska, T., Nawrocki, J., Sytnyk, O. (2001). Palaeolithic loess-site Yezupil on Dnister (Ukraine) – stratigraphy, environment and cultures. *Studia Quaternaria. An interdisciplinary journal on the Quaternary*, 18, 25–47.

Bogucki, A., Lanczont, M., Łącka, B., Madeyska, T., Sytnyk, O. (2009). Age and the palaeoenvironment of the West Ukrainian Palaeolithic: the case of Velykyi Glybochok multi-cultural site. *Journal of Archaeological Sciences*, 36, 1376–1389. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.01.027>

Bogucki, A., Tomeniuk, O., Sytnyk, O., Koropetskyi, R. (2020). Main problems of the research on the Palaeolithic of Halych-Dnister region (Ukraine). *Open Geosciences*, 12(1), 791–803. <http://doi.org/10.1515/geo-2020-0029>

Cynkałowski, A. (1961). *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa.

Koropetskyi, R., Stepanchuk, V., Škrdla, P., Sytnyk, O., Bogucki, A., Southon, J., Hoffecker, J F. (2021). Radiocarbon Dating the Initial Upper Paleolithic on the East European Plain at Kulychivka (Western Ukraine). *Journal of Paleolithic Archaeology*, 4, 1–17. <https://doi.org/10.1007/s41982-021-00082-9>

Krajcarz, M.T., Krajcarz, M., Nadachowski, A., Sytnyk, O., Bogucki, A. (2011). Nory ssaków drapieżnych ze stanowiska Ihrowica I jako przykład plejstocenijskich bioturbacji na archeologicznych stanowiskach paleolitycznych. *МДАПВ*, 15, 28–34.

Krukowski, S. (1938–1948). Paleolit. In S. Krukowski, R. Jakimowicz, J. Kostrzewski (Eds.), *Prehistoria ziem polskich. Encyklopedia Polska, IV(I)*, 1–117.

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Sytnyk, O., Kusiak, J., Frankowski, Z., Komar, M., Nawrocki, J., Żogała, B. (2014a). Stratigraphic position and natural environment of the oldest Middle Palaeolithic in central Podolia, Ukraine: New data from the Velykyi Glybochok site. *Quaternary International*, 326–327, 191–212.

Łanczont, M., Sytnyk, O., Bogucki, A., Madeyska, T., Krajcarz, M., Krajcarz, M.T., Koropeckij, R., Żogała, B., Tomek, T., Kusiak, J. (2014b). Character and chronology of natural events modifying the Palaeolithic settlement records in the Ihrovytsia site (Podolia, Ukraine). *Quaternary International*, 326–327, 213–234, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.09.027>

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Mroczek, P., Hołub, B., Łącka, B., Fedorowicz, S., Nawrocki, J., Frankowski, Z., Standzikowski, K. (2015a). Środowisko abiotyczne paleolitycznej ekumeny strefy pery- i metakarpackiej. *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej / red. M. Łanczont, T. Madeyska*, Lublin, 55–458.

Łanczont, M., Madeyska, T., Sytnyk, O., Bogucki, A., Komar, M., Nawrocki, J., Hołub, B., Mroczek, P. (2015b). Natural environment of MIS 5 and soil catena sequence along a loess slope in the Seret River valley: Evidence from the Pronyatyn Palaeolithic site (Ukraine). *Quaternary International*, 365, 74–97. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.05.035>

Łanczont, M., Madeyska, T., Mroczek, P., Komar, M., Hołub, B., Standzikowski, K., Fedorowicz, S. (2023). Reconstruction of the environmental conditions during the earliest Palaeolithic occupations in the

Podillia Upland (W Ukraine) and the formation of archaeological layers. *Catena*, 221, 106753. <https://doi.org/10.1016/j.catena.2022.106753>

Meignen, L., Geneste, J. M., Koulakovskaia, L., Sytnik, O. (2004). Koulichivka and its place in the Middle-Upper Paleolithic transition in Eastern Europe. *The early Upper Paleolithic beyond Western Europe*, 50–63.

Sytnyk, O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podolia: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy. *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej / red. M. Łanczont, T. Madeyska*, Lublin, 691–835.

Sytnyk, O., Bogucki, A., Łanczont, M., Madeyska, T. (2010). The Dniesterian Mousterian from the Velykyi Glybochok site related to palaeoenvironmental changes. *Quaternary International*, 220, 31–46.

REFERENCES

Hereta, I. P., Hrybovych, R. T., Matskevoi, L. H., et al. (1981). *Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni kamianoho viku*. AN URSS, In-t susp. nauk. O. P. Chernysh et al. (Eds.). Kyiv: Nauk. dumka, 308 p. (in Ukrainian).

Bogucki, A., Łanczont, M., Tomeniuk, O., & Sytnyk, O. (2012). Delluvial-solifluctional processes and problems of redeposition and dating of Palaeolithic cultural horizons. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 16, 55–64 (in Ukrainian).

Bogucki, A., Sytnyk, O., Łanczont, M., Fedorowicz, S., Standzikowski, K., Tomeniuk, O. (2014). Key section Bugliv V and its significance to the studying of eponymous Palaeolithic site. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 18, 87–96. (in Ukrainian).

Bogucki, A., Sytnyk, O., Tomeniuk, O., & Koropetskyi, R. (2018). Upper Palaeolithic of Mizoch Upland on the materials of Lypa I and Lypa VI sites: natural environment, age, technique of flint knapping, primeval art. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 22, 23–41. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-23-41> (in Ukrainian).

Bogucki, A., Sytnyk, O., Tomeniuk, O., Koropetskyi, R., & Łanczont, M. (2019). Middle Palaeolithic sites in the vicinity of Mariampil on Dnister River. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 23, 26–42. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-26-42> (in Ukrainian).

Bogucki, A., Tomeniuk, O., Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2020). New data on the age of the Middle Palaeolithic site of Proniatyn (Podolian Upland). *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 24, 47–65. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-47-65>

Bogucki, A., Voloshyn, P., & Tomeniuk, O., (2021). Loess Cover of Volhynian Upland: stratigraphy, key sections, engineering and geological characteristics. Lviv : Ivan Franko National University of Lviv. 152 p. (in Ukrainian).

Koropetskyi, R. (2005). Pamiatka KremenetsI u doslidzhenniakh V.Savycha (1968–1989). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, 237–264. (in Ukrainian).

Koropetskyi, R. (2006). Problemy doslidzhennia piznopaleolitychnoho kulturnoho sharu I Kulychivky. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 9, 179–192. (in Ukrainian).

Levchuk, M. (1997). Piznopaleolitychnyi shar Vanzhulova I. *Ukrainska nauka: mynule, suchasne, maibutnie* (pp. 72–83). (in Ukrainian).

Mackevoj, L. (1991). *Mezolit Zapada Ukrainy*. Kiev, 147 s. (in russian).

Nuzhnyi, D. Yu. (2015). *Verkhni paleolit zakhidnoi i pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typolohichna variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv, 478 p. (in Ukrainian).

Nuzhnyi, D. Yu., & Piasetskyi, V. K. (2003). Kremiany kompleks verkhnopaleolitychnoi stoianky Barmaky na Rivnenshchyni ta problema isnuvannia pamiatok mizynskoi industrii na Volynskii vysochyni. *Kamiana doba Ukrainy*, 2, 58–74. (in Ukrainian).

Polański, Yu. (1929). Podilski etudy: terasy, lesy i morfolohiia Halytskoho Podillia nad Dnistrom. *Zbirnyk matematychno-pryrodopysno-likarskoi sekcii NTSh*, 20, 191 pp. (in Ukrainian).

Pjaseckij, V. K. (1997). Nachalo raskopok poznepaleolitycheskogo poselenija Rovno (Barmaki). *Rossijskaja arheologija*, 1, 151–162. (in russian).

Piasetskyi, V. K. (2009). *Paleolit Volynskoi vysochyny i Maloho Polissia*. Rivne, 238 p. (in Ukrainian).

- Rudynskiy, M. Ya. (1952). Dubno-Kremenetska paleolitychna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pamiatky URSS, IV*, 143–154. (in Ukrainian).
- Savych, V. (1962). Bahatosharova paleolitychna stoiianka Lypa VI. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 4, 19–27. (in Ukrainian).
- Savich, V. (1968). Issledovaniya pozdnepaleoliticheskoy stojanki Lipa I na Volyni. *Arheologicheskie otkrytija 1967 g.*, 203. (in russian).
- Savich, V. (1969). Kostjanye izdelija stojanki Lipa VI. *Bjulleten' Komissii po izucheniju chetvertichnogo perioda*, 36, 136–141. (in russian).
- Savych, V. (1975). *Piznopaleolitychne naselennia Pivdenno-Zakhidnoi Volyni*. Kyiv, 136 p. (in Ukrainian).
- Savych, V. (1995). Pidsumky doslidzhen piznopaleolitychnykh poselen Kulychivky u m. Kremetsi. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 6, 22–31. (in Ukrainian).
- Sytnik, A. S. (1978). Must'erskaja stojanka pod Ternopolem. *Arheologicheskie otkrytija 1977 g.*, 389. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1979). Issledovaniya paleolita na Ternopol'shhine. *Arheologicheskie otkrytija 1978 g.*, 409–410. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1980). Issledovaniya Ternopol'skoj paleoliticheskoy jekspedicii. *Arheologicheskie otkrytija 1979 g.*, 343. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1981). Novye dannye o paleolite Ternopol'shhiny. *Arheologicheskie otkrytija 1980 g.*, 313–314. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1983). Raskopki must'erskoj stojanki Pronjatin pod Ternopolem. *Arheologicheskie otkrytija 1981 g.*, 324–325. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1984). Novye paleoliticheskie i mezoliticheskie pamjatniki v Pridnestrov'e. *Arheologicheskie otkrytija 1982 g.*, 332–333. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1985). Novye paleoliticheskie i mezoliticheskie pamjatniki v Pridnestrov'e. *Arheologicheskie otkrytija 1983 g.*, 359–360. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1987). Issledovaniya paleolita v zapadnoj Podolii. *Arheologicheskie otkrytija 1985 g.*, 419. (in russian).
- Sytnik, A. (1989). Paleolit Pridnestrovskoj Podolii. *Kamennyj vek: pamjatniki, metodika, problemy*, 86–93. (in russian).
- Sytnyk, O. (1995). Zvit pro rezultaty arkeolohichnykh doslidzhen Ternopil'skoi paleolitychnoi ekspedytsii piznoashelskoi stoiianky Buhliv V na Ternopil'shchyni u 1994 r. *NA VA IU NANU*. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (1996). Zvit pro rezultaty arkeolohichnykh doslidzhen Ternopil'skoi paleolitychnoi ekspedytsii piznoashelskoi stoiianky Buhliv V ta rannomustierskoi Halytskoi stoiianky na Ivano-Frankivshchyni u 1995 r. *NA VA IU NANU*. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (1998a). Do pytannia pro «lypsku paleolitychnu kulturu» na Volyni. In *Mynule i suchasne Volyni: Oleksandr Tsynkalovskiy i kraj. Materialy IX naukovoї Istoryko-kraieznavchoї konferentsii 20–23 sichnia 1998 roku*, Lutsk, 192–196. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (1998b). Zvit pro rezultaty doslidzhen Ternopil'skoi paleolitychnoi ekspedytsii stoiianky Velykyi Hlybochok I i Halych I u 1997 r. *NA VA IU NANU*. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (1999). Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia Paleolitychnoi ekspedytsii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy u 1998 r. *NA VA IU NANU*. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2000). *Serednii paleolit Podillia*. Lviv, 371 p. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2005). Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia Paleolitychnoi ekspedytsii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy u 2004 r. Rozkopky bahatosharovoi paleolitychnoi stoiianky Yezupil I, verkhnopaleolitychnykh stoianok Halych I ta Halych II, rozvidkovi doslidzhennia paleolitychnykh pamiatok Buhliv V, Kremenets I (Kulychivka). *NA VA IU NANU*. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2012). Serednii paleolit Podillia: pidsumky, perspektyvy, prorakhunky. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 16, 41–43 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2014). Doslidzhennia paleolitychnoi stoiianky Vanzhuliv I u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*, 234–235 (in Ukrainian).

- Sytnyk, O., & Bogucki, A. (1998). *Paleolit Podillia: Velyki Hlybochok I*. Lviv, 144 s. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bogucki, A., Koropetskyi, R., Tomeniuk, O., Lanczont, M., Kusiak, J., & Madeyska, T. (2011). New dating and geological-archaeological researches of Paleolithic site Proniatyn. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 15, 257–279 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bogucki, A., Koropetskyi, R., Lanczont, M., Madeyska, T., & Kusiak, J. (2012). New dating of the Paleolithic layers of Kulychivka. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 16, 76–103 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bogucki, A., Lanczont, M., Madeyska, T., Koropetskyi, R., & Tomeniuk, O. (2014). Vanzhuliv I – key Paleolithic site of Volhyn-Podillia. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 18, 172–211 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bogucki, A., Lanczont, M., Tomeniuk, O., Koropetskyi, R., Standzikowski, K., & Mroczek, P. (2016). Mariampil V – a new Middle Palaeolithic site in Halych-Dnister Region. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 20, 221–236 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2010). Palaeolithic site Kulychivka: cultural layer IV. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 14, 17–46 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2012). Kulychivka: cultural layer III. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 16, 367–430 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2014). Late Paleolithic site Kulychivka: cultural layer II. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 18, 33–77 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Koropetskyi, R., Bogucki, A., Tomeniuk, O., Lanczont, M., Madeyska, T., Krajcarz, M., & Krajcarz, M., (2013). Multilayered Palaeolithic site Ihrovytsia I. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 17, 22–72 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Koropetskyi, R., & Tomeniuk, O. (2020). Evidence of spiritual culture in the Palaeolithic on the territory of the west of Ukraine. In N. Bulyk (Ed.); O. Tomeniuk (Compil.), *Spiritual culture of the population of Sub-Carpathian, Volhynian and Trans-Carpathian area from ancient times to Middle Ages (selected problems)* (p. 11–35). NAS of Ukraine, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv (in Ukrainian).
- Chabai, V., Dudnyk, D., Stupak, D., & Veselskyi, A. (2022). Poľovi doslidzhennia verkhнопалеолітичної стоianky Barmaky u m. Rivne. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020*, 273–278. (in Ukrainian).
- Chabai, V., Stupak, D., Veselskyi, A., & Dudnyk, D. (2019). Kharakterystyka protsesu akumulatsii druhoho kulturnoho sharu verkhнопалеолітичної стоianky Barmaky. *I Vseukrainskyi arkheolohichniy zizd. Materialy roboty*, 213–225. (in Ukrainian).
- Chabai, V., Stupak, D., Veselskyi, A., & Dudnyk, D. (2020a). Verkhнопалеолітична стоianka Barmaky u m. Rivne. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018*, 179–182. (in Ukrainian).
- Chabai, V., Stupak, D., Veselskyi, A., & Dudnyk, D. (2020b). Rozkopky verkhнопалеолітичної стоianky Barmaky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*, 252–255. (in Ukrainian).
- Chabai, V., Stupak, D., Veselskyi, A., & Dudnyk, D. (2020c). Stoianka Barmaky v konteksti epihravetu Serednoho Podniprovia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4(37), 107–125 (in Ukrainian).
- Chernysh, O. (1954). Karta paleolitu URSR. *Naukovi zapysky Instytutu suspilnykh nauk AN URSR*, 2, 67–152 (in Ukrainian).
- Boguckij, A., Cyrek, K., Konecka-Betlej, K., Lanczont, M., Madeyska, T., Nawrocki, J., & Sytnyk, O. (2001). Palaeolithic loess-site Yezupil on Dnister (Ukraine) – stratigraphy, environment and cultures. *Studia Quaternaria. An interdisciplinary journal on the Quaternary*, 18, 25–47.
- Boguckij, A. B., Lanczont, M., Łacka, B., Madeyska, T., & Sytnyk, O. (2009). Age and the palaeoenvironment of the West Ukrainian palaeolithic: the case of Velyki Glybochok multi-cultural site. *Journal of Archaeological Science*, 36(7), 1376–1389. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.01.027>
- Bogucki, A., Tomeniuk, O., Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2020). Main problems of the research on the Palaeolithic of Halych-Dnister region (Ukraine). *Open Geosciences*, 12(1), 791–803. <http://doi.org/10.1515/geo-2020-0029>
- Cynkałowski, A. (1961). *Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa. (in Polish).

Koropetskyi, R., Stepanchuk, V., Škrdla, P., Sytnyk, O., Bogucki, A., Southon, J., & Hoffecker, J. F. (2021). Radiocarbon Dating the Initial Upper Paleolithic on the East European Plain at Kulychivka (Western Ukraine). *Journal of Paleolithic Archaeology*, 4(1), Article number 2. <https://doi.org/10.1007/s41982-021-00082-9>

Krajcarz, M.T., Krajcarz, M., Nadachowski, A., Sytnyk, O., & Bogucki, A. (2011). Nory ssaków drapieżnych ze stanowiska Ihrowica I jako przykład plejstocenijskich bioturbacji na archeologicznych stanowiskach paleolitycznych. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 15, 28–34 (in Polish).

Krukowski, S. (1938–1948). Paleolit. In S. Krukowski, R. Jakimowicz, J. Kostrzewski (Eds.), *Prehistoria ziem polskich. Encyklopedia Polska, IV* (I), 1–117 (in Polish).

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Sytnyk, O., Kusiak, J., Frankowski, Z., Komar, M., Nawrocki, J., & Żogała, B. (2014a). Stratigraphic position and natural environment of the oldest Middle Palaeolithic in central Podolia, Ukraine: New data from the Velykyi Glybochok site. *Quaternary International*, 326–327, 191–212.

Łanczont, M., Sytnyk, O., Bogucki, A., Madeyska, T., Krajcarz, M., Krajcarz, M. T., Koropeckyj, R., Żogała, B., Tomek, T., & Kusiak, J. (2014b). Character and chronology of natural events modifying the Palaeolithic settlement records in the Ihrovysia site (Podolia, Ukraine). *Quaternary International*, 326–327, 213–234. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.09.027>

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Mroczek, P., Hołub, B., Łącka, B., Fedorowicz, S., Nawrocki, J., Frankowski, Z., & Standzikowski, K. (2015a). Środowisko abiotyczne paleolitycznej ekumeny strefy pery- i metakarpackiej. In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (pp. 55–458). Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).

Łanczont, M., Madeyska, T., Sytnyk, O., Bogucki, A., Komar, M., Nawrocki, J., Hołub, B., & Mroczek, P. (2015b). Natural environment of MIS 5 and soil catena sequence along a loess slope in the Seret River valley: Evidence from the Pronyatyn Palaeolithic site (Ukraine). *Quaternary International*, 365, 74–97. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.05.035>

Łanczont, M., Madeyska, T., Mroczek, P., Komar, M., Hołub, B., Standzikowski, K., & Fedorowicz, S. (2023). Reconstruction of the environmental conditions during the earliest Palaeolithic occupations in the Podillia Upland (W Ukraine) and the formation of archaeological layers. *Catena*, 221, 106753. <https://doi.org/10.1016/j.catena.2022.106753>

Meignen, L., Geneste, J. M., Koulakovskaia, L., & Sytnik, O. (2004). Koulichivka and its place in the Middle-Upper Paleolithic transition in Eastern Europe. *The early Upper Paleolithic beyond Western Europe*, 50–63.

Sytnyk, O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podola: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy. In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (pp. 691–835). Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).

Sytnyk, O., Bogucki, A., Łanczont, M., & Madeyska, T. (2010). The Dniesterian Mousterian from the Velykyi Glybochok site related to palaeoenvironmental changes. *Quaternary International*, 220, 31–46.

Стаття: надійшла до редакції 01.11.2023
прийнята до друку 15.05.2024

KEY MIDDLE AND UPPER PALAEOLITHIC SITES ON THE TERRITORY OF VOLHYNIA AND PODILLIA REGION: ARCHAEOLOGICAL AND GEOCHRONOLOGICAL ASPECTS

Ruslan KOROPETSKYY¹, Andriy BOGUCKI², Olena TOMENIUK^{1,2}, Oleksandr SYTNYK¹

¹ *Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: ruskor@ukr.net*

² *Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenka Str., 41, 79007, Lviv, Ukraine,
e-mail: andriy.bogucki@lnu.edu.ua, olena.tomeniuk@lnu.edu.ua*

Today, the oldest stages of settlement of the territory of Ukraine by ancient people remain insufficiently studied. Along with the world-famous site of Korolevo in the Transcarpathian region, where artifacts dating back to about 1.4 million years ago were discovered, there is a large gap in information about further migrations of the ancient population on the territory of Ukraine. Results of comprehensive studies of the key Middle and Upper Palaeolithic archaeological sites of the Volhynia-Podillia territory are very important for filling this gap. The article provides their detailed characteristics, including data on the history of their discovery and research.

Based on the results of a long-term study of the key Middle and Upper Palaeolithic sites in the territory of Volhynia and Podillia region, several stages of settlement of this region by ancient people have been identified and characterized. For the Middle Palaeolithic, three settlement stages have been identified, for the period of the Middle to the Upper Palaeolithic transition – one stage, for the Upper Palaeolithic – two stages. Each of the identified stages of settlement of the region is characterized in chronological order, in particular, the results of research of the corresponding cultural layers on the key archaeological sites are presented. When characterizing each cultural horizon within the stages of settlement, a comprehensive analysis of the complex of archaeological and osteological materials from archaeological sites has been conducted, and the stratigraphic position, lithological characteristics, and absolute dates for deposits containing cultural layers are given. For each cultural horizon, the closest known analogies are also shown.

Key words: Middle and Upper Palaeolithic, key archaeological site, stratigraphy, palaeogeography, absolute age, Volhynia and Podillia region.